

**Vüqar SƏRDAROV**

**İNSAN VƏ VƏTƏNDAS  
HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI**

**“Elm və təhsil”  
Bakı – 2016**

**Redaktor:** **Zahid Oruc**  
*Millət vəkili*

**Rəyçi:** **Jalə Əliyeva**  
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,  
Millət vəkili*

**Ön sözün müəllifi:** **Elman Nəsimov**  
*siyasi elmlər doktoru, professor,  
Millət vəkili*

**Vüqar Zakir oğlu Sərdarov.** İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016. 148 səh.

*Kitabda insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan Respublikasında bu sahədə həyata keçirilən təbədbirlərdən, qanunvericilik bazasından söhbət açılır.*

ISBN 978-9952-8276-1-2

© V.Sərdarov

**İNSAN VƏ VƏTƏNDAS HÜQUQ  
VƏ AZADLIQLARINA DAİR  
QİYMƏTLİ VƏSAIT**

Hüquqi dövlət anlayışı əsasən XX əsrin əvvəllərində meydana çıxsa da, kökü daha qədimlərə gedib çıxır. Hələ qədim yunanların şəhər dövlətlərində hüquqi dövlətin ilk rüşeymləri görünməkdədir. Platon və Aristotelin əsərlərində də bu fikirlərə rast gəlinir. Platona görə, hüquq hər hansı hakimiyyətə yox, hakimiyyət hüquqa tabe olmalıdır. Əks halda hakimiyyətin ömrü uzun ola bilməz.

Uzun müddət bu ideyalar unudulsa da, sonradan alimlər həmin dövrü araşdırıldıqda bu düşüncə tərzi, dövlətçilik sahəsində mütərəqqi filklər yenidən gündəmə gəldi.

Gənc hüquqsunas Vüqar Sərdarovun “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları” adlı kitabı insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq təc-rübənin öyrənilməsinə və Azərbaycan Respublikasının XX əsrin 90-cı illərində müstəqillik əldə

etdikdən sonra bu sahədə qısa müddətdə bir sıra qanunvericilik aktlarını qəbul etməsi, beynəlxalq konvensiyalara qoşulması və s. daha əhatəli şəkildə tanış olmağa imkan yaradır.

Müəllif haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, antik fəlsəfə Avropada meydana gələn yeni düşüncəyə təsir etdiyi kimi, Antik dövrdən qaynaqlanan hüququn aliliyi ideyası da mütərəqqi filosofların əsərlərində insan hüquqları probleminin ortaya çıxarılmasına, dövlət tərəfindən onlara təminat verilməsi və hər kəsin hüquq qarşısında bərabərliyi ideyalarının yaranması və genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Tomas Hobs, Con Lokk, Şarl Lui Monteskyö, Jan Jak Russo kimi filosoflar öz əsərlərində hər bir insanın hüquqlarının ona ancaq dövlət tərəfindən verilməli olduğunu deyil, bu hüquqların hər bir insanın təbii haqqı olduğunu vurğulayırdılar.

XX əsrдə isə cəmiyyət, şəxsiyyət və dövlət münasibətlərinin inkişaf etməsi hüquqi dövlətin inkişafına zəmin yaratdı, konstitusiyalarda hüquqi dövlət ideyası öz əksini tapdı. Konstitusiyada şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları, dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqələri öz əksini tapdı. Bu, həm də o deməkdir ki, müasir dövrdə həm dövlət, həm də şəxsiyyət bir-birlərindən qarşılıqlı şəkildə asılıdırular və onların bir-birinə münasibəti son nəticədə hər ikisinin inkişafına əsaslı təsir edir, cəmiyyəti daha da irəli aparır.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Konstitusiyanın hər bir ölkədə cəmiyyətin və dövlət quruluşunun əsaslarını müəyyən edən ictimai münasibətləri tənzimləməsi, dövlətin keyfiyyət xarakteristikası – suverenliyi, idarəetmə forması, dövlət quruluşunun forması, dövlət hakimiyyətinin subyektləri, yəni cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətinin ümumi əsasları bu kitabda geniş izah olunur və burada iqtisadi sistemin rolunun da danılmaz olduğu vurgulanır.

Cəmiyyətdə onun üzvlərinin hüquqi statusunun əsasları dəqiq şəkildə müəyyən edilməlidir. Bunsuz heç bir cəmiyyət öz fəaliyyətini təmin edə bilməz. İnsanların öz aralarındakı münasibətlərin müxtəlifliyi cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində özünü göstərir. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında və hüquqi dövlətin formalaşmasında dövlətlə vətəndaş arasındakı münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, konstitusiya normaları ilə vətəndaşla dövlət arasındakı mövcud qarışılıqlı əlaqələrin əsaslarının müəyyən edilməsi normaldır. Siyasi hakimiyyətin daşıyıcısı olan dövlətlə bu hakimiyyətin formalaşmasında və həyata keçməsində və birbaşa iştirakı olan vətəndaş arasında mövcud münasibətlər hüquqa, bərabərliyə və ədalətə əsaslanmalıdır. Bu münasibətlərin məzmununu cəmiyyətdə və dövlətdə insanın vəziyyətinin, onun vətəndaşlıq hüququnun, əsas insan və vətəndaş hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin müəyyən

edilməsi təşkil edir. Məhz, bu münasibətlər insanlar arasında və insanla dövlət arasında mövcud ictimai münasibətlərin əsasını müəyyən edir.

Müasir dünyyanın ən aktual problemlərindən biri insan hüquqlarıdır. Bu ideyanın tarixi kökləri də təxminən e.ə. VI-V-ci əsrlərə gedib çıxır. İlk olaraq o dövrдə Afina və Romada bu ideyalar meydana gəlməyə başlayıb. Bu fikirlər o dövrlərdə insan hüquqları adlanmasa da, mahiyəti etibarilə indiki insan hüquqlarının ilk rüşeymləri sayıla bilər.

Sonralar cəmiyyət inkişaf etdikcə insanlar öz hüquqları uğrunda daha mütəşəkkil mübarizə aparmağa başladılar. 1215-ci ildə İngiltərədə dünya tarixində insan hüquqlarına dair ilk sənəd olan “Böyük Azadlıqlar Xartiyası (Maqna Carta)” qəbul olunması da bu mübarizənin nəticəsidir ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Bu sənədin ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, dünya tarixində ilk dəfə olaraq, kral öz hakimiyətini feodalların xeyrinə məhdudlaşdırırdı.

Bu sahə ilə məşğul olan digər müəlliflər kimi, V.Sərdarov da haqlı olaraq bu qənaətdədir ki, insan hüquqları ilk dəfə 18-ci əsrдə öz elmi izahını tapıb. Bu dövrün böyük mütəfəkkirləri insanların ayrılmaz, təbii hüquqlarının olduğunu göstərir və deyirdilər ki, bu hüquqları onlardan heç kəs, hətta dövlət belə ala bilməz. XVII əsrin bu liberal fikirləri öz əksini 2 əsas sənəddə:

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

1776-cı ildə ABŞ-da qəbul olunmuş İstiqlaliyyət Bəyannaməsində və 1789-cu ildə Fransada qəbul olunmuş insan və vətəndaşların hüquqları haqqında bəyannamədə tapmışdır.

Məlum məsələdir ki, XX əsrin ortalarına kimi insan hüquqlarını bütün dünya ölkələri qəbul etmirdi. Bu yolda ilk addım BMT tərəfindən atıldı: 1948-ci il aprelin 10-da BMT-nin Baş Assambleyası Ümümdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini qəbul etdi. Bəyannamədə göstərilirdi ki, ırqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, əqidəsindən, siyasi mənsubiyətindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak vəziyyətin dən və digər hallardan asılı olmayaraq, bəyannamədə göstərilən hüquqlar bütün insanlara aiddir.

1996-cı il dekabrın 16-da isə BMT “Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” paktlar qəbul etdi ki, bunlar hal-hazırda insan hüquqlarına aid əsas sənədlər sayılır. Bütün bunlar V.Sərdarovun bu kitabında öz elmi izahını tapır.

Əsərdə müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasını insan haqları ilə bağlı bütün beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapan normaları özündə cəmləşdirdiyi vurgulanır.

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qurmağı özünün ən mühüm vəzifələrindən biri elan edən Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətin ilk demokratik

Konstitusiyasını qəbul etməklə bu sahədə mü-hüm addım atmış oldu. Konstitusiya insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına insanın təbii hüquqları kontekstindən yanaşaraq əsas hüquq, azadlıq və vəzifələri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təsbit etdi. Konstitusiyanın həcmə ən böyük bölməsi də məhz əsas hüquq, azadlıq və vəzifələrə həsr olunub. Bu məsələlərin öz əksini tapdığı fəsillərdən biri “İnsan hüquqlarının beynəlxalq universal və regional aktlarda təsbiti və təminatlarının müdafiə mexanizmləri” adlanır ki, burada da insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüquqi aktlara uyğun şəkildə öz əksini tapıb. Hətta bəzi Konstitusiya müddəaları bu hüquq və azadlıqların həcmini beynəlxalq aktlarda nəzərdə tutulduğundan da geniş şəkildə müəyyən edir. Bir məsələni də vurğulamaq yerinə düşər ki, Konstitusiyada insanın şəxsi (təbii) hüquq və azadlıqlarına xüsusi diqqət yetirilib, hətta bundan əvvəlki konstitusiyalarda nəzərdə tutulmayan yeni hüquq və azadlıqlar da təsbit olunub. İnsan və vətəndaşın prosessual hüquq və azadlıqlarına da Konstitusiyada geniş yer verilib ki, bu da insan hüquqlarının müdafiəsinə və hüquqi təminatına daha geniş imkanlar yaradır.

Əsərdə həmçinin o da öz əksini tapıb ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində bir

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

çox beynəlxalq sənədləri, o cümlədən, İnsan hüquqlarının Ümumi Beyannaməsini, 1966-cı il “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktı, 1966-cı il “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktı və s. bu kimi sənədləri imzalamayıb. Bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Avropa Şurasına üzv ölkə kimi, qanunvericiliyin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində işlər aparılır. Bir sıra məsələlər insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının tələblərinə uyğun şəkildə həll olunub.

Kitab hüquqsünaslar və insan haqları müdafiəçiləri üçün qiymətli vəsait olmaqla yanaşı, sadə və oxunaqlı dildə yazılması, söylənilən hər fikrin bu sahədə beynəlxalq və yerli qanunverciliklə əsaslandırılması ilə insan və vətəndaş hüquqlarına dair əhali arasında geniş maarifləndirmə işinin aparılmasına da əvəzsiz töhfədir.

9

**Elman Nəsimov**  
*siyasi elmlər doktoru, professor;*  
*Millət vəkili*

## HÜQUQI DÖVLƏT NƏ DEMƏKDİR?

10

Cəmiyyətdə dövlət quruculuğu çərçivəsində xalqın suverenliyinin həyata keçirilməsinin hüquqi norması hüquqi dövlətin yaradılmasıdır. Yəni, hakimiyyət səlahiyyətləri dövlətin əlində olsa da, bu səlahiyyətlər xalq tərəfindən qəbul edilmiş və qanuniləşdirilmiş hüquqi normalara əsaslanır.

*Hüquqi dövlət* – “hüququn dövləti”, “hüququn hər şeydən üstün olduğu dövlət”, “hüquqa əsaslanan dövlət” deməkdir. Əslində bunnalar, demək olar ki, eyni mənaları verir. Hüquqa əsaslanan dövlətdə hüquq hər şeydən üstün hesab edilir.

Hüquqi dövlətdə hüquq dövlətdən əsasdır, dövlət hüquqa tabedir və burada birinci şərt qanunun alılıyıdır. Dövlət də, onun bütün orqanları da, hər cür kollektivlər və vətandaş birlikləri də, insanın ictimai vəziyyətindən, tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq, ayrı-ayrılıqlıda hər bir şəxsiyyət də qanuna tabe olmalıdır.

Qanunun eyni dərəcədə müdafiə olunması cəmiyyət üçün əsas şərtidir. Dövlət də hamıya eyni münasibət bəsləməlidir. Eyni zamanda

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

hamı qanuna tabe olmalıdır. Hər hansı dövlət məmurunun qanunu pozmağa, öz səlahiyyətləri ni aşmağa ixtiyarı yoxdur.

Tarix göstərir ki, qanunun aliliyi gözlənilmədikdə, dövlət həmişə qanundan yüksəkdə da yananda, cəmiyyəti, xalqı özünə tabe vəziyyətdə saxlamağa çalışıqdə hakimiyyətin ömrü uzun ola bilməz, hətta dövlətin mövcudluğuna da təhlükə yaranar.

Qanunun alliyi qorunduqda isə, cəmiyyətdə özbaşınalıqlara, təzyiq və represiyalara yol vermir. Hüquqi dövlət quruculuğunda ciddi uğurlar qazanmış Azərbaycan Respublikasında da qanunun aliliyi hər şeydən üstündür və Konstitusiyamızın 7-ci maddəsində də göstərilir ki, Azərbaycan hüquqi dövlətdir. Hüquqi dövlətdə dövlət hakimiyyəti orqanları yalnız öz səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər. Bu çərçivə isə qanunlardır.

Qanuna riayət olunmasına nəzarət etmək üçün effektiv bir sistemin olması da vacib şərtidir. Bu funksiyani xüsusi olaraq yaradılmış müstəqil məhkəmlər yerinə yetirməlidir.

Demokratik dövlətlərdə vətandaşlar, bir qayda olaraq qanuna tabe olurlar. Qanunçuluq prinsipi hələ demokratiya demək deyil. Qanunçuluq, yalnız o həyata keçiriləndə effektiv olur.

Hakimiyyətin *qanunverici, icraedici* və *məhkəmə* hakimiyyətlərinə bölünməsi də hüqu-

qi dövlətin mühüm şərtlərindəndir. Azərbaycan Respublikasında da dövlət hakimiyyəti həkimiyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil olunub. Yəni, heç bir dövlət orqanı tam həcmidə bütöv dövlət hakimiyyətinə malik deyil. Hər bir dövlət orqanı ancaq öz üzərinə düşən funksiyani yerinə yetirir. Bununla belə, *qanunverici orqan digər* orqanlara nisbətən üstün mövqeyə malikdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hüquqi dövlətdə qanunlar mühüm rol oynayır. Hüquqi dövlətlərdə qanunverici orqan parlamentdir. *İcra hakimiyyəti* isə prezidentə, hökumətə və s. aiddir. Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti prezidentə məxsusdur. İcra hakimiyyəti qanunları tətbiq edir.

Qanunların keşiyində duran isə üçüncü həkimiyət orqanı olan *məhkəmə hakimiyyətidir*. Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirirlər.

Hüquqi dövlətin yaranması üçün demokratik, hüquqi, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni əslərlərə malik cəmiyyətin olması vacibdir. Bunun üçün həm də dövlət, insanın ayrılmaz hüquqlarını tanımlı və onlara təminat verməli, hüququn və hüquqi qanunların aliliyi təmin edilməli, konstitusion qanunun aliliyi və hüquqi qüvvəsi olmalıdır. Qanunların hüquqa müvafiqliyi, dövlət hakimiyyəti sisteminin hüquqi təşkili hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

Hüquqi, azad iqtisadiyyatın olması hüquqi dövlətin vacib əlamətidir. Hüquqi iqtisadiyyatın olması bərabərhüquqlu və hüquqi cəhətdən eyni cür müdafiə olunan müxtəlif mülkiyyət formalarının olması, çoxukladlılığı əsaslanan istehsal münasibətlərinə üstünlük verilməsi mülkiyyət hüququnun ciddi şəkildə təmin edilməsi və qorunması, dövlətin hüquqi məkanında mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin səmərəli və yüksək səviyyədə təşkili kimi amillərlə bağlıdır. Dövlətçiliyin hüquqi əsasları yalnız hüququn hökmranlığını, istehsal münasibətləri iştirakçılarının bərabərliyini təmin edən azad və müstəqil mülkiyyət olan yerdə həyata keçirilir. Hüquqi dövlətin formallaşması yalnız çoxukladlı **bazar iqtisadiyyatında** mümkündür. Burada iqtisadiyyat azad demokratik prinsiplər əsasında idarə olunur. Bazar iqtisadiyyatında insanlara sərbəstlik verilir ki, onlar təşəbbüs göstərərək, çox işlər görə bilsinlər. Bazar iqtisadiyyatı istehsalçıları var gücü ilə işləməyə məcbur edir. İnsanın öz qabiliyyətini, ixtisasını, biliyini, istehsal təcrübəsini təkmilləşdirməyə şərait yaratır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da dövlətin *iqtisadi əsasları* geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı Konstitusiyada bir neçə maddə vardır. Bu maddələr əsasən mülkiyyət, pul vahidi, təbii ehtiyatlar, borclara qoyulan məhdudiyyətlərlə bağlıdır. Qeyd olu-

nur ki, Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər və mülkiyyət toxunulmazdır, dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Azərbaycan dövləti insanların hüquqları çərçivəsində iqtisadiyyatın inkişafına hər cür şərait yaradır.

Ümumi, eləcə də hüquq mədəniyyəti – dövlətin əxlaq prinsipi hüquqi dövlətin formalaşması üçün vacibdir. Hüquqi dövlət rejimi insanın ali əxlaqi dəyərlərini təsdiq, ictimai həyatda onların müəyyənedici rolunu təmin etməklə bərabər, şəxsiyyət üzərində zülm və zorakılığın inkar edir. Hüquqi dövlətin qurulması üçün cəmiyyətdə insanların bir-birinə və dövlət orqanlarına qarşılıqlı hörmət və inamı olmalıdır. Mədəniyyətin yüksək səviyyəsi cəmiyyətin hüquqi inkişafına və hüquqi dövlətə yol açır. Kütləvi və fərdi mədəniyyət inkişaf etməyən cəmiyyətdə hüquqi islahatlar da mümkün süzdür, belə cəmiyyət uğursuzluğa məhkumdur.

Hüquqi dövlət eyni zamanda həm də sosial prinsipə əsaslanır, yəni sosial dövlətdir. Möhkəm sosial əsası dövlətin hüquqi dayaqlarının sabitlijini müəyyən edir. Sosial dövlətin əsasları kimi insanı göstərmək olar. Çünkü hüquqi dövlətin diqqət mərkəzində insan, onun maraqları dayanır. Hüquqi dövlətin məqsədi fərdin azadlığını hüquqi qanunlar vasitəsilə məhdudlaşdırılmamaq, azadlığının pozulmağına imkan verməmək, hü-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

quqa əsaslanmayan zorakılıq tədbirlərinin tətbiqini qadağan etməkdən və insanların təbii, anadangəlmə hüquq və azadlıqlarının toxunulmazlığının təmin olunmasından ibarətdir. Bu hüquq və azadlıqlar insana heç kim tərəfindən “hədiyyə” ediməyib. Hüquqi dövlət insan hüquq və azadlıqları vasitəsi ilə hakimiyyətin məhdudlaşdırılması deməkdir.

Hüquqi dövlətdə insan da, şəxsiyyət də hüquqa malikdir və dövlət şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına və qorunmasına cavabdehdir. İnsanlar dövlətdən öz anadangəlmə təbii hüquqlarının təmin olunmasını tələb edə bilərlər. Hüquqi dövlətdə şəxsiyyət dövlət üçün deyil, dövlət şəxsiyyət üçün yaşayır və fəaliyyət göstərir. Yəni, dövlət insanlara borcludur. Dövlət cəmiyyətin xidmətçisidir. Öz hüquq və azadlıqlarının qorunması və layiqli həyat və fəaliyyət şəraitinə zəmanət üçün ayrı-ayrı şəxslər də dövlət qarşısında öz borcunu yerinə yetirir. Hüquqi dövlətin məqsədi insan hüquqlarını müdafiə etmək və şəxsiyyətin ləyaqətini təmin etməkdir.

Klassik alman fəlsəfəsinin banilərindən biri Hegel ilk dəfə şəxsiyyət və dövlət arasında həm şəxsiyyət, həm də dövlət üçün əhəmiyyətli olan ictimai mühitin mövcud olduğunu göstərib. Hüquqi dövlətin mühüm əlaməti şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının real təminatıdır. İnsan hüquqları cəmiyyətin inkişafının mühüm amilidir.

Azərbaycan Respublikasının Konustitusiyasına görə də hər kəsin yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, istirahət hüququ, vicdan azadlığı, seçki hüququ və sərbəst toplaşmaq hüququ vardır. Dövlət hər kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Aşkarlıq prinsipi və kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyi də hüquqi dövlətin vacib elementlərindəndir. Azad mətbuat demokratik cəmiyyətin təməlidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı cəmiyyətdə dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların əldə edilə bilməsinin vacib şərtidir. Bu sahədə məhdudiyyətin qoyulmasına yalnız dövlət sırlarının, təhqiqat və istintaq zamanı qorunan sırların, kommersiya sırlarının və s. qorunması və bu kimi bir sıra hallarda yol verilir.

İstənilən hüquqi dövlətin daimi ümumi əsası, onun hüquqla bağlılığıdır. Azərbaycan dövlətinin siyasi-hüquqi əsasları konstitusiyanın bir neçə maddəsində öz əksini tapıb. Dövlətin siyasi-hüquqi əsaslarına dövlətin ərazisi və quruluşu, dövlətin başçısı kimi prezidenti, əsas dövlət təsisatlarından biri kimi silahlı qüvvələri, o cümlədən beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri, dövlətin ali məqsədi, demokratiya, dünyəvilik, dövlət dili, paytaxtı və rəmzləri aiddir.

Dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir. Azərbaycan dövlətinin başçısı Prezidentdir. Onun xalqın

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

adından danışmaq, xalqı təmsil etmək hüququ var. Azərbaycan dövləti xalqın təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş komandanıdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili, paytaxtı Bakı şəhəri, dövlət rəmzləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnidir.

Hüquqi dövlətdə hüquq və azadlıqlarla bərabər, insan şəxsiyyəti də əsas dəyərlər sırasındadır. Hüquq və azadlıqların təmin edilməsi isə dövlətin hüquqa bağlı olmasını ehtiva edir. Bu isə öz növbəsində hüquqi qanunun aliliyini, demokratizmi, xalqın suverenliyini, hakimiyyətlərin bölünməsini, dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyətini, dövlət orqanlarının fəaliyyətində aşkarlıq, siyasi və ideoloji plüralizm prinsiplərinin həyata keçirilməsini, demokratik qaydada təşkil olunan ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmə orqanlarının müstəqil fəaliyyətini və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhkəmə qaydasında müdafiə formalarının olmasını zəruri edir.

Hüquqi dövlət ölkədə məskunlaşmış xalqların, millətlərin suverenliyini özündə cəmləşdirən suveren dövlətdir.

Hüquqi dövlətin vacib bir əlaməti də qanunçuluq və qanunun aliliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsidir. Hüquqi dəyərlər sistemində insan azadlığının təşkili və müdafiəsinin ifadə forması qanundur. Qanunlarda dövlət bərabərlik və ədalətlilik əsasında ictimai inkişafın obyektiv tələblərini maksimal dərəcədə nəzərə almalı olan ümumməcburi davranış qaydaları müəyyən edir.

Qanunları və onlara müvafiq verilən digər hüquqi aktları dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar və ictimai təşkilatlar dönmədən yerinə yetirməlidirlər. Bu, **qanunçuluq** adlanır. Qanunçuluq və qanunun aliliyi mahiyyətcə bir-birini tamamlayan hadisəldərdir. Qanunlar bütün hakimiyyət orqanları, hüquq münasibətlərinin digər iştirakçıları tərəfindən qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməlidir.

Dövlətin qanunlarından cəmiyyətdə insan hüquqlarının nə dərəcədə, nə səviyyədə gözlənildiyini görmək olar.

Qanun hüququ ifadə etməklə yanaşı, dövlətin bu və ya digər sahədə yürüdüyü siyaseti də özündə eks etdirir. Qanun hakimiyyət və onun orqanları tərəfindən şəxsin həyatının bu və ya digər sahəsinə müdaxiləsinin qarşısını alır, insanı hakimiyyət nümayəndələrinin özbaşınalılıqlarından qoruyur.

Hüquqi dövlətin ən ali qanunu konstitusiyadır. O, dövlətin bütün qanunvericilik aktlarının əsasını təşkil edir. Konstitusiya – bir

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

tərəfdən insan və cəmiyyət, digər tərəfdən insan və dövlət arasında münasibətlərin, dövlətin özünün təşkilinin əsaslarını tənzimləyən hüquq normaları sistemidir. Konstitusiya cəmiyyətin ümumi hüquqi modelidir ki, buna da bütün cari qanunvericilik uyğun olmalıdır. Dövlətin heç bir hüquqi aktı konstitusiyaya zidd olmamalıdır. Konstitusianın üstünlüyü hüquqi dövlətin ayrılmaz əlamətidir. Buna görə də hüquqi dövlət – konstitusiyalı dövlətdir.

Konstitusiya, quruluşun insanların və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına əməl olunmasına yönəldilmiş elə bir qaydadır ki, burada dövlət konstitusiyaya uyğun fəaliyyət göstərir. Hər bir ölkənin konstitusiya quruluşunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Konstitusianın aliliyi;
- xalq hakimiyyəti;
- xalqın suverenliyi;
- sosial və dünyəvi dövlət prinsipləri;
- azad iqtisadiyyat və iqtisadi həyatın müxtəlifliyi;
- şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasları;
- hakimiyyətin bölünməsi;
- siyasi və ideoloji plüralizm;
- yerli özünüidarəetmənin təşkili;
- respublika idarəcilik forması;
- mülkiyyətin müxtəlif formalarının müdafiəsi.

Hakimiyyətin bölgüsü demokratik dövlətlərin mühüm əlamətlərindən biridir. Hal-hazırda dünyanın əksər ölkələrində mövcud olan müasir hakimiyyət bölgüsü prinsipinin banisi məşhur fransız alimi Monteskyedir. Müasir demokratik dövlətlərin inkişafında böyük rol oynamış bu prinsipdə, hakimiyyət tərəfindən cəmiyyətə və ayrı-ayrı insanlara qarşı törədilən ədalətsizliklərin, kütləvi şəkildə hakimiyyətdən sui-is-tifadə hallarının, özbaşınalıqların qarşısının alınması, siyasi azadlıqların və vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hakimiyyətin sosial ədalətə xidmət etməsi mexanizminin formalasdırılması əsas götürülür. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi tələb edir ki, hakimiyyətin müxtəlif qolları bir-birini qanunsuz və ədalətsiz hərəkətlərdən çəkindirsən, hakimiyyət bir şəxsə və ya bir orqanda cəmləşməsin. Səlahiyyətlərin müstəsnalığı hər bir hakimiyyət qolunun qanunsuz olaraq digər sahələrə müdaxilə etməsinin, öz hakimiyyət imkanlarını genişləndirilməsinin qarşısını alır.

Hüquqi dövlət mexanizmində qanunverici orqanların üstün mövqeyi onların qəbul etdikləri qanunların ali hüquqi qüvvəsini şərtləndirir. Lakin qanunverici hakimiyyətin aliliyi mütləq xarakter daşıdır. Onun fəaliyyət hədləri hüququn prinsipləri ilə, təbii insan hüquqları ilə, azadlıq və ədalətlilik ideyaları ilə məhdudlaşdırılır,

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

xalqın və xüsusi konstitsiyon orqanlarının nəzarəti altında olur.

Azərbaycan Respublikasının qanunverici orqanı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisidir. Ölkənin hər bir vətəndaşının Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müraciət etmək, o cümlədən qanunvericiliklə bağlı təkliflərini təqdim etmək hüququ vardır. Vətəndaşlar tərəfindən verilən təkliflərə Milli Məclis baxıb qərar qəbul edə və ya onlara baxmaya bilər. Lakin həmin təkliflər qanunvericilik təşəbbüsü hüququ olan subyektlər tərəfindən təqdim edildikdə, Milli Məclis həmin təkliflərə qanunvericilik prosesinin bütün qaydalarına əməl etməklə baxmağa məcburdur. Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsində qanunvericilik prosesi dörd mərhələdən ibarətdir:

- 1) qanunvericilik təşəbbüsü;
- 2) qanun layhəsinin müzakirəsi;
- 3) qanunun qəbulu;
- 4) qanunun dərc olunması.

İcraedici hakimiyyət dövlət hakimiyyətinin üç qolundan biridir. O, bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olan müəyyən dövlət orqanları sistemində təmsil edilmişdir. Bu sistem dövlət orqanlarının və qulluqçularının əsas çoxluğunu əhatə edir və geniş hüquqlara malikdir. Hüquqi dövlətdə qanunların icrası icra hakimiyyətinin əsas funksiyasıdır. Onun fəaliyyəti qanuna əsaslanmalı, qanun çərçivəsində həyata keçirilməlidir. İcra

hakimiyyəti o halda hüquqi xarakter daşıyır ki, o, qanuna tabe olsun, qanuçuluq əsasında fəaliyyəti göstərsin. Hüquqi dövlətdə hər bir vətəndaş icra orqanlarının və vəzifəli şəxslərin hər hansı qeyri-qanuni hərəkətlərindən məhkəmə qaydاسında şikayət edə bilər.

Bir qayda olaraq, icra hakimiyyətinin başçısı dövlətin başçısı hesab edilir. Prezidentli respublikalarda parlamentli respublikalardan fərqli olaraq, dövlət başçısı ölkənin siyasi həyatında daha fəal rol oynayır. Parlamentli respublikalar- da isə prezidentin rolu olduqca məhduddur.

22

Azərbaycan Respublikası prezidentli respublikadır. Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məxsusdur. Azərbaycan dövlətinin başçısı – Prezident öz fəaliyyətini Konstitusiya ilə ona verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirir. O, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkiləri təmin edir. Yəni qanunverici orqana seçkilərin Konstitusiyamızın tələbləri əsasında keçirilməsini müəyyənləşdirmək Prezidentin səlahiyyətindədir. Prezident Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin təsdiqinə təqdim edir.

Hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq, məhkəmə hakimiyyəti müstəqildir və o, hakimiyyətin başqa qollarından asılılığı olma-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

dan həyata keçirilir. Hüquqi dövlətdə ədalət mühakiməsi yalnız məhkəmə orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilir və bundan kənarda heç kəs məhkəmə funksiyasını mənimsəyə bilməz. Məhkəmə hakimiyyətinin əsasını səlahiyyətləri olan, nümayəndəli və icra orqanlarından asılı olmayan məhkəmə orqanlarının cəmi təşkil edir.

Məhkəmə fəaliyyəti dövlətin konstitusiya quruluşunun əsaslarının, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və maraqlarının müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəldilir. Məhkəmə hakimiyyəti əsas tarazlaşdırıcı mexanizm kimi dövlət hakimiyyəti sistemində qanunvericilik və icra hakimiyyətinin hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərmələri üçün onların fəaliyyətini istiqamətləndirir, istər dövlət hakimiyyətinin qanunverici, istərsə də icra orqanları tərəfindən hüquqi və hər şeydən əvvəl, konstitusion qaydaların pozulmasının qarşısını alan, bununla da real hakimiyyətlər bölgüsünü təmin edən məhdudlaşdırıcı amil kimi çıxış edir.

Hüquqi dövlətin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri də məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən orqanın olmasıdır. Azərbaycan Respublikasında belə orqan *Konstitusiya Məhkəməsidir*.

Hüquqi dövlət – çoxölçülü, inkişafda olan hadisədir. İctimai həyatın ədalətli siyasi formasına çevrilən hüquqi dövlətin özü demokra-

tiyaya və müasir dövrün ən ali dəyərlərindən birinə çevrilmişdir. İctimai tərəqqi gedişində o, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun yeni xüsusiyyətlər əldə edir.

Çoxəsrlük inkişaf tarixinə malik olan hüquqi dövlət ideyası real həyatı tələblərə uyğunlaşmışdır. Hüquqi dövlət ideyasının inkişafı prosesində meydana gələn ayrı-ayrı nəzəriyyələrin, təlimlərin real həyatın sınağından keçməsi, bu ideyanın faktiki münasibətlər müstəvisində realistcəsinə qiymətləndirilməsinə şərait yaratır.

Hüquqi dövlət quruculuğu ciddi düşünülmüş strategiya və taktikaya söykənməlidir.

## İNSAN HÜQUQLARI HAQDA NƏZƏRİYYƏLƏR VƏ ONUN TARİXİ

Bu gün insan hüquqlarından daha çox danışlsa da, buna münasibətdə fərqli fikirlər, fərqli yanaşmalar və qiymətləndirmələr mövcuddur. Hazırda insan hüquqları ilə bağlı iki nəzəriyyənin mövcud olduğu göstərilir. Bunlar relyativist və universalist nəzəriyyələrdir.

Relyativist nəzəriyyə tərəfdarlarına görə, insan hüquqları əsasən Qərb mədəniyyətinin məhsuludur. Və onların fikrincə, Qərbdə insan hüququ kimi tanınan hər hansı bir norma digər mədəniyyətlərə malik ölkələrdə tanınmaya da bilər. Və öz fikirlərini mədəniyyətlərin və dinlərin müxtəlifliyi, ölkələrin müxtəlif iqtisadi gücə malik olması ilə əsaslandırırlar.

İkinci nəzəriyyənin – universalist nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə isə azad yaşamaq, vicdan azadlığı, öz dininə etiqad etmək, işgəncəyə məruz qalmamaq, qanunsuz təqib olunmamaq, öz fikrini azad surətdə ifadə etmək, dövlət idarəciliyində iştirak etmək və digər insan hüquqları mədəniyyətindən və dilindən asılı olmayaraq, istənilən cəmiyyətdə məqbul sayılır. Təbii ki, universalistlərin nəzəriyyəsi daha obyektiv və elmidir.

Bu sahənin mütəxəssisləri insan hüquqlarının yaranmasını və keçdiyi tarixi yolu üç mərhələyə bölgürər.

XVIII əsrə Avropada baş vermiş burjuva inqilabları nəticəsində yaranan mülki və siyasi hüquqlar – yaşamaq hüququ, köləliyin ləğvi, işgəncənin ləğv edilməsi, şəxsi toxunulmazlıq hüququ və digər hüquqlar birinci mərhələyə daxildir.

XIX əsrə sosialist və kommunist ideyaların təsiri ilə yaranan sosial və iqtisadi hüquqların – əmək hüququ, təhsil hüququ, sosial təminat hüququ və digərlərinin yaranması isə ikinci mərhələni təşkil edir.

Üçüncü mərhələ isə, XX əsrə yaranmış kollektiv hüquqların yaranması dövrüdür. Bura əsasən ətraf mühitin mühafizəsi, xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququ və digər hüquqlar daxildir. Bu hüquqlar 1955-ci ildə Bandunq konfransından sonra 3-cü dünya ölkələri tərəfindən irəli sürülmüşdür.<sup>1</sup>

Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarının təminatı səviyyəsi hər hansı ölkədə demokratik dəyərlərə necə əməl olunmasından asılı olur və siyasi rejimlərin xarakterini müəyyən edən başlıca amillərdən biri kimi qəbul olunur. Hələ XIX əsrə Kant deyirdi ki, insan müəyyən məq-

<sup>1</sup> İnsan hüquqları: Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri”, Bakı - 2008

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

sədlərin əldə edilməsi üçün vasitə olmalı deyildir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin və islahatların məqsədi insan olmalıdır. Yəni insan hüquqlarının təmin olunması və insanların xösbəxtliyi dövlətin və cəmiyyətin məqsədi olmalıdır. BMT-nin Nizamnaməsində də bu ideya öz əksini tapmışdır. Həmin Nizamnamədə insan hüquqlarının təmin olunması BMT-nin əsas vəzifəsi kimi göstərilir. Bu fikir 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur və konstitusiyanın 12-ci maddəsin-də göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir. İnsan hüquqları dedikdə, elə hüquqlar başa düşülür ki, bu hüquqlar dövlətlə qarşılıqlı münasibətdə hər bir insanın fərdi azadlığa nail olmaqdan, cəmiyyətin təşkil olunmasında iştirak etməkdən ibarət olan əxlaqi və hüquqi aktlardır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatları dövlətdaxili və beynəlxalq-hüquqi təminatlar olmaqla iki kateqoriyaya bölünür. Dövlətdaxili təminatlara məhkəmə təminati və qeyri-məhkəmə təminati aiddir.

Demokratik ölkələrdə hüquq və azadlıqların əsas təminatçısı hər hansı bir dövlət hakimiyyətindən və digər heç bir siyasi qurumdan asılı olmayan məhkəmələrdir. Hər kəs öz qanuni maraqlarının və hüquqlarının qorunması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Hüquq və azadlıqların pozulmasına görə də məsuliyyət var. Burada söhbət ilk növbədə həkimiyət orqanları və vəzifəli şəxslərdən gedir və belə məsuliyyət ümumi xarakter daşıyır. Bəzən isə onun xüsusi konstitusion nizamlanmasına da rast gəlmək olur.

Hələ XIX əsrдə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsiylə bağlı beynəlxalq aktlar qəbul olunmuşdu (kölöliyə satmanın qadağan edilməsi, hərbi münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsi və s. ilə bağlı). Bu da ondan irəli gəldirdi ki, faşist rejiminin və digər totalitar rejimlərin bəşəriyyət əleyhinə törətdiyi cinayətlər insan haqqlarının təkcə dövlətdaxili bir məsələ olmadığını gündəmə gətirmişdi. Bu hüquqların beynəlxalq səviyyədə də müdafiə olunmasına zərurət yaranmışdı. Bununla belə, İkinci dünya müharibəsinədək belə hesab olunurdu ki, dövlətlə insan arasındaki münasibətlər dövlətin daxili işidir və yalnız dövlətdaxili hüquqla tənzim olunmalıdır. BMT-nin 1945-ci il nizamnaməsində, 1948-ci il “İnsan hüquqlarının Ümumi bəyannaməsi”ndə, 1966-ci il “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktlarda isə bu təminatlar öz əksini tapdı.

İnsan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiə mexanizmlərindən biri məhkəməyə müraciət etmək hüququdur. Yüksək dərəcədə demokratik məhkəmə araşdırmasına əsas-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

lanan bu hüquq get-gedə daha universal xarakter daşıyır.

Hüquq və azadlıqların məhkəmələr vəsi-təsilə müdafiəsi müxtəlif məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir.

Məsələn, ABŞ və Kanadada hüquqların müdafiəsi onların tərəfindən konkret işin araşdırılması zamanı həyata keçirilir. Bu zaman iddialar hüquq norması ilə əsaslandırılmışdır. ABŞ-da ümumi yurisdiksiya məhkəmələri ştatların normativ aktlarının və qanunlarının konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq hüququna malikdirlər. Əslində, bütün normativ aktların Konstitusiya ilə ziddiyyət məsələsini yoxlamaq hər bir məhkəmənin hüququdur. Bu məsələlərlə bağlı son söz isə Ali Məhkəməyə məxsusdur.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində konstitusiya nəzarətinin belə mərkəzləşdirilmiş modeli olduqca demokratikdir. Bir mühüm cəhət də odur ki, konstitusiya nəzarəti sırf formal-hüquqi prosedurlarla həyata keçirilir.

Hüquq və azadlıqların məhkəmələr vəsi-təsilə müdafiəsi müxtəlif məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir.

Əgər iddiaçı hesab edirsə ki, qanunvericilik, icra və ya məhkəmə hakimiyyətinin hansısa aktı onun əsas hüquqlarını pozur, o zaman həmin akta qarşı məhkəmədə iddia qaldırıa bilər.

Amma Konstitusiya şikayəti əsasında iş qaldırılmazdan əvvəl iddiaçı gərək digər hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etsin. Bununla belə, iddiaçı konstitusiya məhkəməsinin iştirakı ilə ona vurulmuş zərərin ictimai, ümumi əhəmiyyətini və işə baxılmasının uzadılmasının ciddi nəticələrə səbəb ola biləciyini sübut etməklə, bu kimi ilkin mərhələlərdən qaça bilər.

Bəzi ölkələrdə hüquq və azadlıqların məhkəmə yoluyla müdafiəsi yalnız ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən yox, həm də xüsusi yurisdiksiyalı – əmək, sosial, inzibati, maliyyə məhkəmələri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu tip məhkəmələr arasında inzibati məhkəmələr xüsusi fərqlənir. Bu məhkəmələrin səlahiyyətlərinə vətəndaşlarla dövlət idarəcilik orqanları arasında meydana çıxan münaqişələri həll etmək aiddir.

Hər bir vətəndaşın şəxsiyyət azadlığına qarşı idarəcilik orqanlarının *sui-istifadə*sindən müdafiə edilməsində inzibati məhkəmələrin rolu böyükdür. Fransada inzibati məhkəmələr eyni zamanda dövlət idarəcilik orqanlarının fəaliyyətinə, onların vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına riayət etməsinə nəzarət funksiyasını da yerinə yetirirlər.

İnsan və vətəndaşın hüquqlarını və qanuni maraqlarını qoruyan müdafiə mexanizmləri arasında ombudsman institutu mühüm yer tutur. Bu institut XIII əsrədə İsveçdə yaranıb. Hal-hazırda

40-dan artıq ölkədə 150 müxtəlif orqan və struktur Ombudsman funksiyasını həyata keçirir. Dövlət orqanları sistemində müstəqillik, Parlamentin fəaliyyəti dövründə dəyişməzlik, qanunvericilik, təşəbbüsü hüququna malik olması, şikayətlərin formal araştırma prosedurasının olmamağı, vətəndaşlara göstərilən yardımın pulsuz olması və s. ombudsmanın fəaliyyətini xarakterizə edən əsas cəhətlərdir. Bir sıra ölkələrdə Ombudsman nəzarət funksiyası qismən də olsa, məhkəmə orqanlarının, bələdiyyə orqanlarının, həbsxana administrasiyasının fəaliyyətinə də şamil edilir. Ombudsman institutunun modelləri arasında daha çox fərqlənənləri 1809-cu ildə yaradılmış İsveç və daha dinamik və müasir olan İngilis modeləridir.

31

Böyük Britaniyada ombudsman institutu 1967-ci ildə qəbul olunmuş inzibati məsələlər üzrə parlament komissarı (parlament ombudsmanı) haqqında qanunla təsis olunub. O, kraliça tərəfindən təyin olunur və bu vəzifəni 65 yaşadək tuta bilər: bu yaşa çatanadək o, yalnız kraliçanın təklifiylə və hər iki palatının razılığıyla bu vəzifədən azad oluna bilər.

Avropa Komissiyası, Avropa Birliyi Şurası, Avropa Parlamenti, Avropa Ətraf qurumu, Avropa İş Təhlükəsizliyi və Sağlamlıq Qurumu Ombudsmanın aşasdırı biləcəyi birlik qurumlarından bəziləridir. Maastricht Anlaşması ilə qu-

rulan Ombudsman pis idarətmə və qeyri-kafı və ya uğursuz idarəetmə, ayrı-seçkilik, hüquqdan sui-istifadə kimi məsələlərlə bağlı gələn şikayətləri araşdırır. Avropa Birliyi üzvü olan dövlətlərin vətəndaşları və ya üzv dövlətlərdə yaşayan şəxslər Ombudsmana şikayət edə bilərlər. Ombudsmana çatdırılan şikayətlərin çoxu idarəyə aid gecikmələr, şəffaflığın əksikliyi, ya da məlumat çatdırılmasının rədd edilməsi kimi məsələlərlə bağlıdır. Avropa qurumları ilə vəzifəliləri arasındakı əlaqələr, işçi heyətin işə alınması və rəqabətin fəaliyyəti kimi məsələlər də Ombudsmanın qarşısında qoyulur.

32

Ombudsman – İsvəç mənşəli sözdür. Mənası agent və ya sədr deməkdir. Parlament tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəcisi kimi səlahiyyət verilən, dövlət funksiyalarının daşıyıcısı olan vəzifəli şəxslərin üzərində bir-başa parlament nəzarətini həyata keçirən, lakin onlar tərəfindən qəbul edilmiş qərarları dəyişdirmək hüququ olmayan, etibarlı və layiqli vəzifəli şəxs başa düşülür.

Ombudsman idarəciliyin bütün sferalarında qanunçuluğa riayət olunmasına nəzarət edir. Onun istənilən mənbədən məlumat əldə etmək və tələb etmək hüququ var.

Ombudsmanların fəaliyyəti sübut edir ki, bu institut vətəndaşların hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi kimi, öz funksiyasını məharətlə həyata keçirir.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Ombudsman təsisatı nə qanunverici, nə icra, nə də məhkəmə hakimiyyətinə aid olmayan, ilkin öz mahiyyətinə görə dövlətin ali təsisatlarına aid orqandır. Ombudsmanın birinci səciyyəvi əlaməti onun tam müstəqiliyyidir. Dünya təcrübəsinə görə, bu orqan parlament tərəfindən təsis olunur və onun qarşısında hesabat verir.

Ombudsman, funksiyalarını vətəndaşların tələbləri və şikayətləri üzrə öz şəxsi təşəbbüsü ilə həyata keçirir. Ombudsmanın hüquq statusu Konstitusiya və digər hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

Konkret şəraitdən asılı olmayaraq, ümumi konstitusiya statusu dövlətin bütün vətəndaşları üçün eynidir, ilkindir və bütün digər statuslar ondan yaranır, onu tamamlayır. Əgər şəxsiyyətin ümumi hüquqi statusunun hər hansı bir şəkildə və həcmidə məhdudlaşdırılması halları baş verirse, bu cür məhdudiyyətlər də konstitusiya principləri və normalarında nəzərdə tutulmalıdır.

Əksər dövlətlər beynəlxalq müqavilələri, konvensiyaları və onlarda insan haqqları üzrə müəyyən olunmuş standartları öz konstitusiyanın tərkib hissəsi elan ediblər yəni onlar bir-başa fəaliyyət göstərən hüquq kimi bütün dövlət orqanları üçün məcburidir. Bu prinsip hüquq və azadlıqlara əməl olunmasına məhkəmə nəzarətinin genişlənməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir; vətəndaş onun beynəlxalq müqavilələrdə

göstərilən hüquqlarının pozulması zamanı da konstitusiya məhkəməsinə və ya ümumi yurisdiksiyalı məhkəməyə müraciət edə bilər.

1953-cü ildə qüvvəyə minmiş Avropa Konvensiyasının əsasında yaradılan insan haqqları üzrə Avropa komissiyası və Starsburqdə yerləşən insan haqqları üzrə Avropa Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası 1950-ci ildə qəbul olunmuş Avropa konvensiyasını ratifikasiya edən bütün dövlətlər tərəfindən istinasız olaraq tanınır. Hər bir üzv dövlət insan haqqlarını pozan başqa bir üzv dövlətlə bağlı, faktlara əsaslanan şikayətlə müraciət edə bilər. Həmçinin Konvensiyada göstərilən hüquqlarının pozulduğunu hesab edən şəxs də şikayət ərizəsiylə müraciət edə bilər.

Şikayətə ilk növbədə Avropa Komissiyasında baxılır. Əgər şikayət əsaslı hesab edilərsə, onda o müvafiq dövlətin hökümətinə məsələni danışıqlar yoluyla həll edilməyə göndərilir. Əgər buna nail olunmazsa, üç aydan sonra Komissiya və ya maraqlı dövlət işi Avropa Məhkəməsinə təqdim edir. Tərəflər Avropa Məhkəməsinin qərarına tabe olmalıdırlar.

İnsan hüquqları təkcə milli səviyyədə öyrənilən məsələ deyil onu öyrənərkən həm də onun beynəlxalq hüquqla əlaqəsinə nəzər salmaq lazımdır. Çünkü bu gün insan hüquqlarının tanınması və müdafiəsi təkcə dövlətin daxili məsələ-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

si deyil. BMT-nin keçmiş Baş katibi K.Annan BMT-nin Baş assambleyasının 58-ci sessiyasında öz çıkışında bildirib ki, insan hüquqları və onların müdafiəsinə dair beynəlxlıq əməkdaşlıq genişləndirilməlidir.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiə mexanizmləri get-gedə daha da təkmil-ləşir və bu mexanizmlərin sayı artır.

## İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞIN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI NECƏ TƏMİN OLUNUR?

36

İnsanların anadan olandan azad və bərabərhüquqlu olması, bir sıra ayrılmaz (təbii) hüquqlara malik olması XVII-XVIII əsrlərin ingilis, amerikan, fransız inqilabları gedişində qəbul olunmuş ilk konstitusiya aktlarının əsasını təşkil etmişdir. Aqrar quruluşdan industrial (sənaye) quruluşa keçən cəmiyyətə yalnız azad istehsalçı insan lazım idi və demokratik sayılmaq üçün iddialı dövlət öz konstitusiyasında müəyyən insan hüquqlarının siyahısını yazmağa bir növ məcbur idi. Bununla da insan hüquqları hüquqi forma əldə etdi və konstitusiya hüququnun vacib institutuna çevrildi. Sonradan isə insan hüquqları beynəlxalq hüququn da institutuna çevrildi.

Vətəndaş cəmiyyətinin üzvü kimi, insan bütün şəxslərlə bərabərhüquqludur, ancaq siyasi, yəni dövlət təşkilatlı cəmiyyətin üzvü kimi o, yalnız həmin dövlətə mənsub olanlarla bərabər hüquqludur.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təsnifləşdirilməsi müxtəlif əsaslara görə yerinə

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

yetirilə bilər, ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, əksər hallarda bu, kifayət qədər şərti xarakter daşıyır. Çünkü eyni bir hüquq, eyni bir azadlıq və ya eyni vaxtda iki və ya daha çox təsnifat qruplarına mənsub ola bilər.

Təsnifləşdirmənin əsaslarından biri insan hüquqlarına və vətəndaş hüquqlarına (müvafiq olaraq azadlıqların və vəzifələrin də) bölünməsidir. Digər əsas isə hüquqların, azadlıqların və vəzifələrin, xarakteri ilə – yəni hüquqların, azadlıqların və vəzifələrin fərdi və kollektiv olması ilə bağlıdır.

Hüquqları və azadlıqları, habelə vəzifələri əsas və əlavə kimi də təsnifləşdirmək olar. Burada axırıncılar birincilərdən törəmədir, onları konkretləşdirir. Məsələn: dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ əsas, seçki hüququ isə ondan törəmə, onun təzahürlərindən biridir.

Hüquq, azadlıq və vəzifələr üç qrupa bölünür:

Birinci qrupa şəxsi və ya vətəndaş hüquqları, azadlıqlar və vəzifələr: yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, vicdan azadlığı və s. daxildir.

İkinci qrupa siyasi hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr daxildir ki, bu da cəmiyyətin və dövlətin idarə olunamsında iştirakla əlaqədardır: seçki hüququ, sərbəst toplaşmaq hüququ, vətəni müdafiə vəzifəsi və s.

Üçüncü qrupa iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr daxildir: əmək hüququ, mülkiyyət hüququ, təhsil hüququ, vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini ödəmək vəzifəsi.

Konstitusiyaların yaradılmasında da əsas məqsəd məhz insanın azadlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək, ilk növbədə onları dövlət hakimiyyətinin özbaşnalığından mühafizə etmək olmuşdur.

İnsanların bərabər və azad doğulması, təbii hüquqlarının olması haqqında ilk ideyalar ilk əvvəl XVII-XVIII əsrlərdə İngiltərə, ABŞ və Fransada baş vermiş inqilabların gedişində qəbul olunmuş ilkin konstitusiyalarda öz əksini tapmışdır.<sup>2</sup> 1789-cu il Fransa “İnsan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları Bəyannamə”sindən sonra əksər ölkələrin konstitusiyaları özlərində insan və vətəndaşların hüquq, azadlıq və vəzifələrinin hüquqi vəziyyətinə dair normaları əks etdirməyə başladılar. Bununla da insan və vətəndaşın hüquqi statusu institutu həm də hüquqi forma əldə etdi və konstitusiya hüququnun mühüm institutuna çevrildi, sonralar isə bu institut həm də beynəlxalq hüququn institutuna çevrildi.<sup>3</sup>

İnsan hüquqları insanların hər hansı bir dövlətə mənsub olub-olmamasından asılı olma-

<sup>2</sup> Права человека. Отв. ред. Е.А.Лукашева, М. 2000. с. 20.

<sup>3</sup> Конституционное (государственное) право зарубежных стран, под ред. проф. Б.А.Страшуня, т.1-2. М. 1996. С. 104-105, 124.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

yaraq, bütün insanlara məxsusdur və bu hüquqlar insanın məhz şüura, təfəkkürə malik ali varlıq olmasından irəli gəlir, onun təbiətindən doğur. Bu hüquqları dövlət hakimiyyəti öz hərəkət fəaliyyətində insanlara verə və ya geri ala bilməz. Vətəndaş hüquqları isə əksinə, vətəndaşlıq faktı ilə – şəxsin müəyyən dövlətə mənsubiyyətilə bağlıdır. Bu hüquqlar isə dövlət hakimiyyət orqanlarının hərəkət və fəaliyyətlərilə bağlıdır.<sup>4</sup>

İnsan və vətəndaş hüquqlarının fərqləndirilməsi ilə bağlı dünya ölkələrinin timsalında konkret nümunələr göstərmək olar. İspaniyanın 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasında deyilir: “hər kəsin yaşamaq hüququ var, heç kim heç bir halda alçaldıcı cəzalara məruz qala bilməz”, “şərəf və ləyaqətin, şəxsi və ailə sirrinin, təmiz adın qorunmasına təminat verilir”. Bunlar insan hüquqlarıdır. Lakin həmin konstitusiyanın 19-cu maddəsində deyilir: “insanların İspaniya ərazisində daimi yaşayış üçün sərbəst surətdə yer seçmək hüquqları var”. Buradan aydındır ki, bu halda söhbət ispan vətəndaşlarının hüquqlarından gedir.<sup>5</sup>

1946-ci ildə qəbul olunmuş Yaponiya konstitusiyasının bu sahədə xarakterik xüsusiyyəti isə

39

<sup>4</sup>Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.1997. с. 159.

<sup>5</sup>Конституционное (государственное) право зарубежных стран, под ред. Б.А.Страшуна. Общая часть. Т.3. М. 1997. С.181-182

ondan ibarətdir ki, burada vətəndaş hüquqları xalqın hüquqları kimi təsbit olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası da məsələyə məhz bu aspektdən yanaşır. Konstitusiyada insan hüquqları və vətəndaş hüquqları bir-birindən fərqləndirilir. Belə ki, Konstitusiyanın insan hüquqlarını təsbit edən maddələri “hami”, “hər kəs” teminləri ilə (maddə 25-41, 43-51, 58-68), vətəndaş hüquqları isə “hər bir vətəndaş”, “Azərbaycan Respublikası vətəndaşı” terminləri ilə (maddə 42, 52-57) ifadə olunur.

40

İnsan və vətəndaş hüquqları arasında fərq demokratik ölkələrdə belə müxtəlidir. Ola bilər ki, hansısa bir hüquq bir konstitusiyada insan hüququ kimi, digər konstitusiyada isə vətəndaş hüququ kimi tanınsın. Lakin elə hüquqlar var ki, bütün demokratik konstitusiyalarda həmin hüquqlara eyni cür yanaşılır.

Subyektiv mənada hüquq və azadlıq arasında hüquqi fərq axtarmaq çox çətindir. Subyektiv hüquq şəxsin mümkün davranış qaydasıdır. Bu cür anlayış azadlığa da aiddir.<sup>6</sup> Subyektiv mənada hüquq və azadlıq eyni məzmunlu malikdir.

Bütün ölkələrin konstitusiyalarının, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyənləşdirildiyi və həll etdiyi baş-

<sup>6</sup>Общая теория государства и права, отв. ред. М.Н.Марченко, т. 2. М.2000, с. 487, 496, 516-517.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

lıcı məsələlərdən biri şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) məsələsidir. Konstitusianın II bölməsində ifadə olunan normalar da məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) Konstitusianın ən əsas və vacib anlayışlarından biri hesab edilir. Bəs şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) dedikdə nə başa düşülür? Şəxsiyyətin hüquqi statusu (insanın konstitusion statusu) dedikdə, Konstitusiyada təsbit edilən əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu özündə ən əsas və başlıca hüquqları əhatə edir. Bu hüquqları (azadlıqları) iki qrupa bölmək olar:

- İnsan hüquqları (azadlıqları);
- vətəndaş hüquqları.

41

**İnsan hüquqları** (azadlıqları) dedikdə, bütün insanların malik olduğu hüquqlar (azadlıqlar) başa düşülür. Bu hüquqlar (azadlıqlar) insan doğulduğu andan, insanın doğulması ilə necə deyərlər, “avtomatik surətdə” əmələ gəlir. Özü də insanlar göstərilən hüquqları (azadlıqları) yaşadığı dövlətə mənsubiyətindən, həmin dövlətin vətəndaşı sayılmasından asılı olmayaraq əldə edirlər. Yəni hər hansı dövlət öz qanunları ilə vətəndaşlarına bu cür hüquqlar verə bilməz, həmin hüquqları insanlar doğulan kimi qazanırlar.

İnsan hüquqları (azadlıqları) sırasına ənənəvi olaraq aşağıdakılardır:

- yaşamaq hüququ;
- azadlıq hüququ;
- təhlükəsizlik hüququ;
- mülkiyyət hüququ;
- şəxsiyyətin ləyaqət hüququ;
- şəxsi və ailə sərrini saxlamaq hüququ.

İnsan hüquqları “İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi”ndə (1948) müəyyən edilmişdir. Dünya ölkələrinin demək olar ki, bütün konstitusiyalarında onlar nəzərdə tutulur. Bəzən insan hüquqları insan haqları da adlanır. İnsan haqları hamının, bütün insanların malik olduğu hüquqlardır.

İnsan hüquqlarının (azadlıqlarının) əsas və fundamental prinsipi *təbiilikdir*. Yəni insan hüquqları (azadlıqları) təbiidir və anadangəlmə hüquqlardır. Buna görə də insan hüquqları təbii hüquqlar və ya anadangəlmə hüquqlar da adlanır.

İnsan hüquqlarının vacib prinsiplərindən biri də *ayrılmazlıqdır*. Yəni, hüquqlar (azadlıqlar) insanın doğulması və mövcudluğu ilə yaranır və bu səbəbdən də onları insanın özündən ayırmak olmaz. İnsan hüquqlarını (azadlıqlarını) nə dövlət, nə də digər subyektlər insanın özündən ayıra bilməz, çünki həmin hüquqları insana onlar verməmişdir.

İnsan hüquqlarının (azadlıqlarının) digər

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

prinsipi isə *toxumulmazlıq* və *pozulmazlıqdır*. Bu prinsipə görə hər kəs insan hüquqlarını (azadlıqlarını) cinayət və digər hərəkətlərlə poza və onlara qəsd edə bilməz.

İnsan hüquqlarının (azadlıqlarının) təminatı dedikdə, onların dövlət tərəfindən qorunması başa düşülür. Dövlət hüquqları (azadlıqları) qorumaq üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutur və müəyyənləşdirir.

Hüquq və azadlıqlar ümumi və xüsusi olmaqla, əsasən, iki yolla müdafiə olunur.

Ümumi yolla müdafiə dedikdə, məhkəmə vasitəsilə həyata keçirilən müdafiə başa düşülür. Ona məhkəmə müdafiəsi də deyilir. Bu, hüquqların (azadlıqların) müdafiə olunmasının əsas və universal yolu hesab edilir. Ona görə ki, məhkəmələr heç kəsdən asılı olmayıb, müstəqildir və yalnız qanuna tabedirlər.

Xüsusi yolla müdafiə isə dövlət icra hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən müdafiə deməkdir. Ona inzibati qaydada müdafiə də deyilir.

İnsan hüquqlarından danışarkən, ilk növbədə, onun bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır.

**Birincisi**, İnsan hüquqları universal normalardır, yəni irqindən, cinsindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, əqidəsindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə aiddir. Bu müd-

dəa Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 2-ci maddəsində öz əksini tapıb. Orada göstərilir ki, insanın mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna bu ərazinin müstəqil və ya asılı, özünü idarə etməyən və ya suverenliyi hər hansı digər şəkildə məhdudlaşdırılan ərazi olub-olmamasından asılı olmayıaraq, heç bir fərq qoyulmamalıdır. Hər bir kəs anadan olduğu gündən bu hüquqlara malikdir və heç kəs bu hüquqlardan məhrum edilə bilməz.

**İkincisi**, insan hüquqları yalnız dövlətlə insanlar arasında olan münasibətlərə aid məsələdir. Yəni insan hüquqlarına dair normalar yalnız dövlət və insan arasında yaranan münasibətləri nizama salır ki, bu da onu digər hüquq sahələrinin normalarından fərqləndirir. Əgər hər hansı bir insan öz hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi ilə digər insanın hüquqlarını pozursa, artıq bu insan hüquqları dövlətlə fərd arasında olan məsələ olduğuna görə, burada dövlət fərdin hüquqları naminə öz hakimiyyətini məhdudlaşdırmalıdır. Bu ideya hələ 1789-cu ildə Fransada qəbul olunmuş İnsan və vətəndaşların hüquqları haqqında bəyannamənin 5-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, qanunla qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilir və qanunla nəzərdə tutulmayanları etməyə heç kəsi məcbur etmək olmaz.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Üçüncüsü, insan hüquqlarının 3-cü xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hüquqlar kollektiv deyil, fərdi xarakter daşıyır. Yəni insan hüquqları dedikdə, hər hansı bir sosial qrupun deyil, həmin qrupa daxil olan konkret fərdin hüquqları başa düşür.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təsbiti, təminini və müdafiəsi konstitusiyanın əsasını təşkil edir. Elə bu mühüm siyasi-hüquqi sənədin hazırlanmasında başlıca məqsəd də insanın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin etməkdir.

İnsan hüquqları konstitusiya hüququnun ən mühüm institutlarından biridir. Müasir dövrdə insan hüquq və azadlıqları, onların müdafiəsi və təminatı beynəlxalq hüququn da müstəqil institutuna çevrilib, ümümbəşəri bir problem kimi formalaşıb.

**Vətəndaş hüquq və azadlıqları** dövlət tərəfindən qanun əsasında müəyyən edilir. Vətəndaşlara bu hüquq və azadlıqları dövlətin özü verir, yəni insanın anadan olması (doğulması) ilə əldə edilmir və buna görə də təbii (anadangəlmə) hüquq və azadlıqlar sayılır. Özü də həmin hüquqların (azadlıqların) verilməsi və müəyyən edilməsi şəxsin dövlətin vətəndaşı olması faktı ilə (vətəndaşlıq faktı ilə), onun dövlətə mənsub olması faktı ilə bağlıdır.

Vətəndaş hüquq və azadlıqları sırasına aşağıdakılardır:

- seçki hüququ;
- siyasi partiyalarda birləşmək hüququ;
- dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ;
- dövlətin və cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ;
- müraciət etmək hüququ və s.

Göründüyü kimi, vətəndaş hüquqları əsasən siyasi xarakterə və məzmuna malikdir. Bununla bərabər, bəzi sosial-iqtisadi hüquqlar da vətəndaş hüquqları sırasına aid oluna bilər.

46

Vətəndaş hüquqları da dövlət tərəfindən qorunur və müdafiə edilir, yəni təmin edilir. Ona görə ki, insan hüquqları kimi, vətəndaş hüquqları da Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur.

Bu gün dünyada böyük önəm verilən insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarından danışarkən bu sahədə iki mühüm kateqoriyanı qeyd etmək lazımdır. Bunlardan birincisi insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatının dövlətdaxili kateqoriyası, ikincisi isə insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq hüquqi kateqoriyasıdır ki, bu kateqoriyaların hər ikisi bir-biri ilə üzvi sürətdə bağlıdır və biri digərini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır.

Hüquq və azadlıqların təminatının dövlətdaxili kateqoriyası da, öz növbəsində, aşağıdakı iki növə ayrılır: insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı və insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-məhkəmə.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Dövlətdaxili təminatlara, əsasən, bəzi həm maddi, həm də xüsusilə prosessual xarakterli konstitusiya hüquqları xidmət edir. Petisiya, şikayət vermək, habelə məhkəmə prosesində və ya inzibati prosesdə vəsatətlər vermək və i.a. həmin hüquqlara aid edilə bilər.

Məhkəmə, hakkimiyətin heç bir başqa dövlət orqanına tabe olmayan və yalnız qanuna tabe olan müstəqil bir qolu olduğundan, demokratik dövlətlərdə insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının başlıca təminatçısı hesab olunur.

İnsan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müdafiəsi isə müasir dövrdə BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatları tərəfindən qəbul edilmiş sənədlər əsasında həyata keçirilir. Bu baxımdan, 1948-ci ildə qəbul edilmiş “İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi” mühüm siyasi və hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatına nəzarət etmək baxımından hazırda dünya birliyi ölkələrində geniş tətbiq olunan ombudsman institutu mühüm yer tutur. Ombudsman parlament tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə səlahiyyətləndirilmiş, müvəkkil edilmiş fiziki şəxsdir. Məhkəmə və prokurorluq orqanlarından fərqli olaraq, ombudsman, insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində apardığı təhqiqatı qanunçuluqla yanaşı, həm də səmərəlilik, məqsədə uyğunluq, vicdanlılıq və ədalətlilik nöqtəyi nəzərindən həyata keçirir.

## ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQI STATUSU



İnsan və vətəndaşın hüquqi statusu dedikdə insan və vətəndaşın konstitusiyada və qanunvericilikdə təsbit olunmuş hüquq, azadlıq və vəzifələrin məcmusu başa düşülür. Hüquq ədəbiyyatında şəxsiyyətin hüquqi statusu insan və vətəndaşın hüquqi statusu kimi ifadə olunur. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, konstitusiyada təsbit olunan hüquq, azadlıq və vəzifələrin məcmusu hələ insan və vətəndaşın cəmiyyətdə hüquqi real vəziyyətini müəyyən etmir. Bu, qeyri-demokratik rejimli avtoritar və ya totalitar dövlətlər üçün xarakterikdir. Bu zaman insan və vətəndaşın konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq, azadlıq və vəzifələrinin həcmi onların ictimai həyatda reallaşdırı bildikləri hüquq, azadlıq və vəzifələrin həcmindən fərqlənmiş olur. Ona görə də, insan və vətəndaşın hüquqi statusundan danışarkən təkcə konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq, azadlıq və vəzifələrin məcmusundan deyil, həm də konstitusiya ilə təmin olunan, insanların reallaşdırı bildikləri hüquq, azadlıq və vəzifələrin məcmusu nəzərdə tutulmalıdır. Yəni insan və vətəndaşın hüquqi statusu dedikdə insan və vətəndaşın konstitusiyada təsbit olunan

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

və təmin olunan hüquq, azadlıq və vəzifələrin məcmusu başa düşülür.

İnsan və vətəndaşın hüquqi stasunun müəyyən olunmasında insan və vətəndaşın hüquq, azadlıq və vəzifələrinin istifadəsinin əsaslandığı prinsiplərin mühüm əhəmiyyəti var. Bu prinsiplər elə şəxsiyyətin hüquqi stasunun prinsipləri kimi xarakterizə olunur. *Şəxsiyyətin hüquqi statusunun prinsipləri* ifadəsi altında dövlət və hüquq tərəfindən tanınan və mühafizə olunan, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının istifadəsinin və vəzifələrin həyata keçirilməsinin rəhbər əsasları – başlanğıcları başa düşülür.

Şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin prinsipləri universal mahiyyətə malik olmaqla, cəmiyyətin bütün üzvlərinin stasunun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Şəxsiyyətin hüquqi statusunun aşağıdakı prinsipləri öz konstitusion əksini tapmışdır:

*1. Hüquq bərabərliyi prinsipi* – insan və vətəndaşın hüquqi stasunu xarakterizə edən əsas prinsipdir və bunu marksizmin irəli sürdüyü sozial bərabərliklə qarışdırmaq olmaz. Hüquq bərabərliyi hüquq, azadlıq və vəzifələrin bərabərliyidir. Sosial bərabərlik isə marksizmin göstərdiyi kimi istehsal vasitələrinə göstərilən bərabər münasibətdir.

Çoxcəhətli məzmuna malik olan bu prinsipin təzahürünün üç aspekti göstərilir konstitu-

siyalarda: a) hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi; b) insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi; c) kişi ilə qadının hüquq bərabərliyi.

a) *Hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi* o deməkdir ki, qanun, onun göstərişi hamı üçün eyni dərəcədə mütləqdir, məhkəmə qanunu rəhbər tutmalı, hamiya eyni gözlə baxmalıdır.

b) *İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi* onu bildirir ki, o, bütün insanlar üçün eyni dərəcədə tanınır, hansısa bir şeyə görə hüquqlardan istifadədə diskrimasiyaya yol verilmir. Hüquq və azadlıqların bərabərliyi dilindən, dinindən, cinsindən milliyətindən, ırqindən, mənşəyindən, əqidəsindən, əmlak vəziyyətindən, yaşayış yerindən, qulluq mövqeyindən və s. cəhətlərdən asılı olmadan hamı üçün tanınır.

c) *kişi və qadının hüquq və azadlığının bərabərliyi* və onları həyata keçirmə imkanlarının konstitusiyalarda əksini tapması onunla bağlıdır ki, dünyada cinslərə görə hüquqların bərabərliyi sahəsində hələ də müəyyən problemlər həll olunmayıb. Keçmiş SSRİ-də BMT-nin “Qadınlara qarşı hər cür diskriminasiyanın ləğv olunması” haqda konversiya ratifikasiya olunsa da, bu məsələ SSRİ dağılanadək reallıqda öz əksini tapmamışdı. Belə ki, qadınlar rəhbər vəzifələrdə

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

az təmsil olunur, işdən qovulanlar adətən qadınlar olurdular.

2. *Hüquq və azadlıqların təminatı* prinsipi öz hüquqi əksini müxtəlif formalarda tapır – həm ümumi başlanğıclar, həm də (və ya) ayrılıqda hüquq və və azadlıqlara konkret təminatların əlavə edilməsi yoluyla.

Dövlət hüquq və azadlıqların təminatçısı olan subyekt kimi çıxış edir. Eyni zamanda yerli özü-nüidarəetmə orqanları, ictimai təşkilatlar və ilk növbədə həmkarlar ittifaqları, qadınların, gənc-lərin, veteranların təşkilatları da bu subyektlər sisteminə aiddir.

Təminatların *sosial-iqtisadi, siyasi və hüquqi* təminat kimi növləri fərqləndirilir.

51

a) *Sosial-iqtisadi təminatlar* hüquq və azadlıqların azad surətdə istifadəsini təmin edə biləcək müvafiq əsasın olduğunu güman edir. Bura sosial sabitlik, inkişaf edən iqtisadiyyat, istehsalat qüvvəsinin və geniş infrastrukturun mövcudluğunu daxildir.

b) *Siyasi təminatlar* dedikdə dövlətin insanların gözəl həyat sürməsi üçün müəyyən edilmiş siyasəti, siyasi strukturların sabitliyi, onların cəmiyyətdəki destabilizasiyanı aradan qaldıra bilmə imkanları, vətəndaşların yüksək səviyyəli siyasi mədəniyyətləri başa düşülür.

c) *Hüquqi təminatlar* insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və

mühafizəsini təmin edən bütün hüquqi üsulları nəzərdə tutur. Hüququn müxtəlif sahələrində bu təminatlar öz əksini bütün incəlikləri ilə tapır.

Hüquqi təminatlar arasında mühüm yeri hüquq mühafizə orqanları və ilk növbədə isə ədalət mühakiməsi vasitəsilə məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən təminat tutur.

*3. Şəxsiyyətin hüquqi stasusu insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının ayrılmazlığı və məhdudlaşdırılmasına yolverizməzliyi prezumpsiyasına əsaslanır.*

Bu prinsip insanların doğulduğu andan toxunulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malik olması ideyasından irəli gəlir. Bununla belə, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları qanunla məhdudlaşdırıla bilər: konstitusiyon quruluşun əsaslarının müdafiəsi, sağlamlığın, başqa şəxslərin hüquq və qanuni maraqlarının, ölkənin müdafiəsini təmin etmək və dövlətin təhlükəsizliyini qorumaq üçün bu cür məhdudlaşdırılmaya yol verilir. Amma yaşamaq hüququ, şərəf və ləyəqətin müdafiəsi hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi və ailə sərrinin qorunması hüququ, vicdan azadlığı, mənzil hüququ və s. məhdudlaşdırıla bilməz.

*4. Hüquq, azadlıq və vəzifələrin vəhdəti prinsipi.*

Hüquqi statusun bu universal prinsipi öz əksini təkcə hər bir kəsin hüquq və azadlıqlara

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

malik olmasında yox, həm də hüquqların əksəriyyətində vəzifə keyfiyyətinin olmasında tapır – hüquqi və mənəvi planda.

*İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının funksiyalarını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:*

*a) Aksioloji funksiya.* İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları şəxsiyyətin taleyi üçün mü-hüm əhəmiyyətə malik olan dəyərlərin hüquqi cəhətdən təsbit və elan olunmasına xidmət etməlidir.

*b) İnteqrasion funksiya.* Bu funksiyaya əsasən sadalanan dəyərlərin hüquqi mühafizəsi yoluyla insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları integrasiyasının əsası yaradırlar.

*v) Müdafiə-mühafizə funksiyası.* Bu funksiya insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları, şəxsiyyətin yaşamı və inkişafi üçün zəruri olan dəyərləri mühafizə edir.

*q) Demokratik (siyasi) funksiya.* Vətəndaşların hüquqları şəxsiyyətin cəmiyyətin işlərinin idarə olunmasında iştirakını təmin edir.

*d) Sosial funksiya.* Bu funksiya dövlətin sosial və mədəni sahədə şəxsiyyətə münasibətdə olan vəzifələrinin tərkibini müəyyən edir.

## AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİ



Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin ali məqsədi kimi insanların və vətəndaşların hüquqlarının qorunmasını göstərirdi: "Azərbaycan Respublikasının ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir.

54

Azərbaycan dövləti siyasi-hüquqi potensialından tam istifadə etməklə bu məqsədə nail olmaq və müvafiq hüquqi mexanizmlər yaratmaq üçün tədbirlər görür. Konstitusiyada irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən, siyasi və sosial mənşəbiyyətindən və sair hallardan asılı olmayaraq, hər bir insanın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları qarşısında ümdə vəzifə kimi qoyulmuşdur. Artıq hüquqa və ədalətə söykənən, vətəndaş cəmiyyətinin və bazar iqtisadiyyatının inkişafına tam zəmanət verən qanunvericilik bazasının əsası qoyulmuş və onun təkmilləşdirilməsi davam etdirilir. Ölkəmizdə demokratik cəmiyyətin for-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

malaşdırılması üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Azərbaycanda çoxpartiyalılıq əsasında demokratik yolla parlament seçilmiş, siyasi plüralizm, şəxsiyyət, söz, mətbuat, vicdan azadlıqları, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyi principləri bərqərar olmuşdur. Ardıcıl surətdə həyata keçirilən köklü iqtisadi, sosial və hüquqi islahatların təməlində insana qayğı və insan ləyaqətinə hörmət dayanır”.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası ilə təsbit edilmiş şəxsiyyətin hüquqi statusu əvvəlki konstitusiyalarla müqayisədə insan hüquqlarının yeni konsepsiyasına əsaslanaraq beynəlxalq hüquqi sənədlərə istinad edir. Bu, onunla əlaqədardır ki, insan hüquq və azadlıqları artıq sadəcə olaraq dövlətlərin daxili işi hesab olunmur. İndi bu hüquq və azadlıqlarla bütün dünya birliyi, beynəlxalq ictimaiyyət məşğul olur. İnsanın normal həyat fəaliyyətini təmin edə biləcək hüquq aktları Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948-ci il), Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq saziş (1966), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq saziş (1966), Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq sazişə Fakültativ protokol (1966) kimi bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır və məhz bu sənədlərin sayəsində insan beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilmişdir. Həmin

sənədləri imzalamış bütün dövlətlər öz qanunvericiliklərini həmin sazişlərin tələblərinə uyğunlaşdırmaq barədə öhdəliklər götürüb'lər. Bu isə o deməkdir ki, adıçəkilən beynəlxalq-hüquqi sənədlər bu öhdəlikləri qəbul etmiş ölkələrin daxili qanunvericiliyi üzərində üstünlüyü malikdir. Bu da hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biridir. Siyasi, yaxud mülki hüquqları pozulmuş hər bir vətəndaş öz hüquqlarını daxili hüquqlar çərçivəsində müdafiə edə bilmədikdə, müvafiq beynəlxalq qurumlara, BMT-nin insan hüquqları üzrə Komitəsinə müraciət etmək hüququna malikdir.

56

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktları imzaladı ki, bu da Azərbaycan Respublikasında hüquq sisteminin ali dəyərləri kimi insan və vətəndaş hüquqlarının tanınması və onlara təminat verilməsində yeni mərhələnin başlangıcı oldu. Bunun hüquqi bazası isə 1995-ci il Konstitusiyasıdır. Həmin Konstitusiya ilə təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüququ və azadlıqlarının yeni konsepsiyasına görə, vətəndaş dövlətlə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrdən ibarət olan sabit siyasi-hüquqi əlaqəyə gırərək cəmiyyətin layiqli üzvü kimi özünü təsdiq etmək qabiliyyətinə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası özündə əsas insan hüquqları və azadlıqlarının tanınması və on-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

ların hər bir kəsə doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz şəkildə mənsub olması mövqeyini eks etdirir, beynəlxalq hüququn üstün hüvvəsi təsbit edilir.

Demokratikləşmə prosesi iqtisadi inkişafla yanaşı, həm də cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitliyin, hüquq qaydalarının, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına etibarlı təminat mexanizmlərinin formalasdırılması ilə şərtlənir. Hüququn və qanunun alılıyini öz fəaliyyətdə rəhbər tutmayan bir rejimin demokratik ola biləcəyi şübhə doğurur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkəmizdə ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən çoxşaxəli siyasi-hüquqi islahatların insan və şəxsiyyət amilinə, hər bir fərdin qanuni mənafeyinin etibarlı təminatı məqsədinə hesablanması respublikada demokratik dəyərlərə böyük önəm verilməsinin əyani sübutudur.

Bəllidir ki, konstitusiya hər bir xalqın sabit inkişaf yolunu müəyyənləşdirən, dövlətin siyasi sisteminin mahiyyətini açan, insan hüquq və azadlıqlarına, demokratikləşmə proseslərinə münasibəti özündə ehtiva edən və milli qanunvericiliyin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan ali sənəddir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq ümumxalq səsverməsi – referendumla qəbul edilmiş müstəqil

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da beynəlxalq hüquq normalarına, demokratik prinsiplərə əsaslanmaqla, xalqın sivil və hüquqi dövlətdə yaşamaq istəyini təcəssüm etdirir. Burada dövlətin müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması, hüquqi, demokratik quruluşa təminat vermək, hüquqi dövlət qurmaq, insan hüquqlarının təminatlı müdafiəsinə, vətəndaş cəmiyyətinə nail olmaq mühüm vəzifələr kimi bəyan edilmişdir.

Konstitusiyanın əsasında hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi xalq tanınır. Əsas Qanunda ölkənin bütövlüyünün qorunması, insan hüquq və azadlıqlarının dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edilməsi, beynəlxalq hüququn milli qanunvericilik üzərində üstünlüyü kimi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna imkan verən mütərəqqi ideyalar öz əksini tapıb.

Konstitusiyamızı səciyyələndirən mühüm cəhətlərdən biri insan və vətəndaş hüquqlarına böyük önəm verilməsi, bu hüquqların kifayət qədər əhatəli şəkildə təsbit olunması, həmin hüquqları müdafiə və təmin etməyin isə dövlətin əsas məqsədi olduğunu elan edilməsidir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azad-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

lqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiyada bu cür ilkin, təməl xarakterli müddəanın verilməsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına həsr edilmiş xüsusi 3-cü fəslin məzmun və strukturunu da müəyyən edir. Burada təsbit edilmiş prinsip və normalar sivil dövlətlərin konstitusiya təcrübəsini və insan haqları barədə beynəlxalq-hüquqi təcrübənin məzmununu nəzərə alaraq hüquq və azadlıqların dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir.

İnsan hüquqları və vətəndaş hüquqları anlayışları yaxın olsa da, öz mahiyyətləri və məzmunları etibarı ilə üst-üstə düşmürlər, ona görə ki, şəxsiyyətin vəziyyətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirirlər. İnsan hüquqları anlayışı şəxsiyyət hüquqlarının toxunulmazlığını önə çəkərək, bu zaman insan cəmiyyətinin bütün üzvlərinə xas olan azadlıq və ləyaqətlərdən çıxış edirsə, vətəndaş hüquqları anlayışı şəxsiyyət hüquqlarının insanın dövlətin vətəndaşı olması səciyyəsindən çıxış edərək onun hüquq və azadlıqlarını bu qisimdə müəyyən edir. Doğrudur, hüquq və azadlıqların konkret sadalanması zamanı bu anlayışlar xeyli dərəcədə üst-üstə düşür, amma bununla belə, fərqlərini də saxlayır və bir-birinə qovşumurlar. Ona görə də maddələrin əksəriyyətində hüquq və azadlıqlar “hər kəsə”, bəzilərində isə “vətəndaşa” ünvanlanır.

Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət-də olan Konstitusiyasının mühüm xüsusiyyəti hüquq və azadlıqların subyekti qismində hər bir konkret insanı tanımışdır.

Konstitusiyamızın daha bir üstün cəhəti sosialist nəzəriyyəsi üçün xarakterik olan dövlət mənafelərinin şəxsiyyətin mənafeyindən üstün olması prinsipindən imtina edilməsidir.

İnsan və vətəndaş hüquqları sisteminin tamlığı onların hüquqi statusunun təsbit və re-alizə edilməsinin prinsipləri ilə müəyyən edilir. Bu zaman elə ilkin amillər nəzərdə tutulur ki, onların əsasında şəxsiyyətin hüquq, azadlıq və vəzifələri həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da şəxsiyyətin hüquqi statusunun aşağıdakı prinsipləri ifadə olunmuşdur: 1) bərabərlik; 2) hüquq və azadlıqların alınmazlığı; 3) hüquq və azadlıqların birbaşa qüvvəsinin mövcud olması; 4) hüquq, azadlıq və vəzifələrə təminat verilməsi; 5) beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş norma və prinsiplərinin və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin, onun hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsi; 6) hüquq və vəzifələrdən sui-istifadənin qadağan edilməsi; 7) konstitusiya hüquq və azadlıqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasının qadağan edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının da ərazisində daimi, yaxud müvəqqəti qaydada xarici ölkələ-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

rin vətəndaşları, yaxud vətəndaşlığı olmayan şəxslər yaşayırlar. Konstitusiyada əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti də öz əksini tapıb. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsində deyilir: “Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası ərazisində daими yaşayan və müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər”.

Bu gün beynəlxalq aləmdə hər bir dövlətin imici həmin dövlətdə insan hüquqlarına münasibətdən, insan hüquqlarının vəziyyətindən çox asılıdır.

Hər bir cəmiyyətdə mövcud olan demokratik iqlim insan hüquqlarının qorunmasına da real təminat verir, çünkü demokratiya və insan hüquqları bir-birilə qırılmaz surətdə bağlıdır. İnsan hüquq və azadlıqlarının qanunvericilikdə təsbit olunması və real həyatda təmin edilməsi isə cə-

miyyətdə demokratianın təşəkkülü və daha geniş inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir.

1991-ci il oktyabrın 18-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında haqqında Konstitusiya Aktı”nın qəbul edilməsi hüquqi, demokratik və vətəndaş cəmiyyətli dövlət quruculuğunda irəliyə doğru atılmış çox mühüm bir addım oldu və 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyamızın əsasını da məhz bu prinsiplər təşkil etdi.

İnsan hüquqlarının təmin edilməsi bu gün ölkəmizdə gedən böyük demokratik proseslərin ayrılmaz tərkib hissəsidir və bu, gündəlik həyatımızda öz real təminatını almaqla yanaşı, həm də hüquqi normativ sənədlərdə öz əksini tapır.

Ölkəmizdə konkret inkişaf mərhələsinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Dövlət Programı hazırlanıb. Programda Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları haqqında beynəlxalq sazişlərə qoşulması, bu sahədə elmi-tədqiqat institutunun yaradılması, normativ hüquqi aktların insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunun təmin edilməsi, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institut və mərkəzlərdə

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

tədqiqat və təhsil problemləri üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, insan hüquqları haqqında öhdəliklərə riayət edilməsi və digər məsələlər nəzərdə tutulur.

Dövlətimizin ali məqsədinə nail olunmasında, müvafiq hüquqi mexanizmlərin yaradılmasında, o cümlədən mükəmməl qanunvericilik bazasının formalasdırılmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il fevralın 22-də imzaladığı “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin dövrdə ulu öndərimiz tərəfindən təsdiq edilmiş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” bu sahədə ilk fundamental sənəd olmaqla:

- qanunvericilik və institusional islahatların aparılmasına;
- demokratik ədalət mühakiməsi prinsiplərinə əsaslanan yeni məhkəmə sisteminin, konstitusiya nəzarətinin, insan hüquqları üzrə müvəkkil kimi yeni təsisatın yaradılmasına;
- hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə;
- qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin genişlənməsinə və digər istiqamətlər üzrə inkişafa təkan vermişdir.

Təsadüfi deyil ki, ilk Dövlət Proqramının qəbul olunduğu gün - iyunun 18-i ölkə başçısı-

nin 2007-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycanda insan hüquqları günü elan edilmişdir. Maraqlı və mahiyyət etibarilə böyük rəmzi mənə daşıyan məqam odur ki, məhz həmin tarixdə BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən “İnstitusional quruculuq paketi” qəbul edilmiş və bu paket çərçivəsində BMT-yə üzv olan dövlətlərdə insan hüquqları sahəsində vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan yaradan yeni universal dövri icmal mexanizmi təsis edilmişdir.

Bunu da qeyd etmək kifayətdir ki, Konstitusiyamızın 158 maddəsindən üçdə biri insan hüquq və azadlıqlarına və onların təminatına həsr olunub.

Konstitusiyamız insan və vətəndaş azadlıqlarının, hüquqlarının təmin olunmasını dövlətin ali məqsədi elan etmiş, olkədə aparılan irimiyyaslı islahatlar üçün möhkəm qanunvericilik bazası yaratmağa şərait yaratmışdır.

Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir. Hakimiyyətin bütün qollarına şamil edilən bu öhdəliklər insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək, onları müdafiə etmək və dəstəkləmək, eləcə də, həyata keçirmək vəzifələrini ehtiva edir.

Son dövrlər Azərbaycanda vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmini sahəsində bir çox beynəlxalq prinsiplər qanuni qüvvəsini alıb. İnsan hüquqlarının qorunması, hüquq və azadlıqla-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

rının təmin olunması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Avropa Şurasına üzv qəbul olunduqdan sonra Azərbaycan “İnsan hüquqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına” qoşuldu. Bu konvensiyaya qoşulmaqla öz üzərinə milli qanunvericiliyin beynəlxalq, Avropa standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi öhdəliyini də götürdü. 2001-ci il dekabrın 28-də Milli Məclis tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya qanunu qəbul olundu.

Ölkəmiz tərəfindən təsdiq edilmiş 1950-ci il Avropa Konvensiyasının implementasiyası istiqamətində mühüm addımlardan biri kimi “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24.12.2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanununun qəbul edilməsini də xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Demokratik, hüquqi dövlətin qanunun aliyyi, insan hüquqları və sosial ədalət kimi fundamental əsaslarının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ölkəmizdə atılan addımlardan biri də ölkə Prezidenti tərəfindən 27 dekabr 2011-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliyiini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nın qəbul olunmasıdır.

Yeni çağrılarıların və cəmiyyətimizin inkişafından irəli gələn tələbatların nəzərə alınması baxımından Milli Fəaliyyət Planı ölkəmizin siyasi sahədə milli maraqlarından biri olan insan hüquqlarının təmin olunması üzrə görülən ardıcıl tədbirlərin genişləndirilməsində, hüquq-müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində, əhalinin müxtəlif qruplarının, o cümlədən ən kövrək nümayəndələrinin hüquqlarının qorunmasının gücləndirilməsində yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Respublikamızda gedən demokratikləşmə prosesi, ictimai həyatın bütün sahələrində aparılan uğurlu islahatlar, beynəlxalq miqyasda əldə olunmuş nailiyyətlər insan hüquqları kimi həssas və daim konseptual yanaşmaların müəyyən olunmasını tələb edən sahədə tənzimləyici milli mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsini və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib edir.

Çoxşaxəliliyi ilə fərqlənən bu sənədin hazırlanmasında müsbət beynəlxalq təcrübədən istifadə olunmuşdur və həqiqi işlək xarakterə malik olmaqla, hər bir dövlət orqanı qarşısında konkret mühüm vəzifələr qoyur.

Milli Fəaliyyət Proqramında əhalinin həssas qruplarına aid olan şəxslərin – qacqın və məcburi köçkünlər, məhkumlar, hərbi qulluqçular, qadınlar, uşaqlar, ahillar, əllillər və başqaları-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

rının hüquqlarının təmin edilməsində səmərəli-liyin artırılması məqsədilə fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunur.

Milli Fəaliyyət Proqramında insan hüquqları sahəsində tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilərək əhalinin hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə ixtisaslaşmış beynəlxalq elmi-tədqiqat və tədris müəssisələri ilə əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi, bu sahədə beynəlxalq sənədlərin, xüsusilə də İnsan Hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasının, işgəncələr əleyhinə Konvensiyanın dövlət qulluqçuları, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə də tutulur.

Proqramda BMT-nin müxtəlif təsisatları, o cümlədən insan hüquqları sahəsində ixtisaslaşan qurumları, Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq, UNESCO, UNICEF, habelə Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, ATƏT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər regional təşkilatlarla birləşə layihələrin həyata keçirilməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Proqramın icrasının əlaqələndirilməsinin İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin rəhbərliyi ilə adiyyəti dövlət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət xüsusi işçi qrup tərəfindən həyata keçirilməsi və işi barədə mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumatın təqdim

olunması bu sənədin işlək sənəd olmasını bir daha nümayiş etdirir.

Böyük qürur hissilə deyə bilərik ki, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Programı” ulu öndərimiz tərəfindən təməli qoyulmuş insan hüquqları sahəsində strategiyanın məntiqi davamı və dövlətin növbəti siyasi iradəsi olmaqla, insan və vətəndaş hüquqlarının hərtərəfli həyata keçirilməsinə, onların icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə real zəmanət verir.

İnsan hüquqları içərisində ən mühümü yaşamaq hüququdur. Bütün digər hüquqlar yaşamaq hüquqları ətrafında cəmləşir. Hüquqi dövlətdə bütün vasitələrlə insanın yaşamaq hüququnu müdafiə olunur. Azərbaycan Respublikası ölüm hökmünün ləğv edilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuş ilk MDB ölkələrindən biridir.

İnsan hüquqları içərisində şərəf və ləyaqət – özünəhərmət, başqalarına hörmət və ədalətlilik əsas yer tutur. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın preamblesında insanın şərəf və ləyaqət hüququ, bütün hüquq, ədalət və azadlığın əsası hesab edilir. İnsanın hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında da bu hüquq mütləq xarakter kəsb edir, insan ləyaqəti və şərəfinin al-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

çaldılması, insan üzərində tibbi və elmi təcrübə aparılması qadağan edilir. Azərbaycan Konstitusiyasının 46-cı maddəsində göstərilir: “Hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. Şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz. Heç kəsə işgəncə və əzab verilə bilməz. Heç kəs insanın ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparıla bil-məz”.

Göründüyü kimi, “Şəxsiyyət hüquqi dövlətlə qarşılıqlı əlaqədə dövlət fəaliyyətinin obyekti kimi deyil, bərabərhüquqlu subyekt kimi çıxış edir ki, o, öz hüquqlarını qadağan olunmamış qanunlarla müdafiə edə bilir. İnsanın şərəf və ləyaqəti konstitusiya qanunları və cinayət hüququ tərəfindən qorunur. Şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququnun demokratik, hüquqi dövlətlərin konstitusiyalarında öz əksini tapması sosial tərəqqinin təzahürü və vətəndaşın şəxsi təhlükəsizliyinin hüquqi şəraiti kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan Konstitusiyası hər kəsin milli mənsubiyətini qoruyub saxlamaq hüququnu müdafiə edir: “Heç kəs milli mənsubiyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz”.

## AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI

70

Hüquqi dövlətin ən əsas, ən yüksək, ən ali qanunu konstitusiyadır. O, dövlətin bütün qanunvericilik aktlarının əsasında durur. Ən mühüm şəkildə konstitusiya – ali hüquqi qüvvəyə malik, bir tərəfdən insan və cəmiyyət, digər tərəfdən insan və dövlət arasında münasibətlərin, dövlətin özünün təşkilinin əsaslarını tənzimləyən hüquq normaları sistemidir. Bu normalalar bir, yaxud bir neçə normativ aktlarda – əsas qanunlarda cəmləşə bilər, həmçinin adı qanunların qeyri-müəyyən çoxluğunda, məhkəmə presedentlərində və konstitusiya adətlərində ola bilər. Konstitusiyada dövlət həyatının və ictimai həyatın hüquqi prinsipləri ifadəsini tapıb. Konstitusiya cəmiyyətin ümumi hüquqi modelidir ki, buna da bütün cari qanunvericilik uyğun olmalıdır. Dövlətin heç bir hüquqi aktı konstitusiyaya zidd olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dedikdə, Azərbaycan respublikasının əsas qanunu sayılan, ali hüquqi qüvvəsi olan xüsusi qayda-da qəbul edilən və dəyişdirilən elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəd sosial-iqtisadi quruluşun,

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

siyasi sistemin və cəmiyyətin mənəvi həyatının əsaslarını, vətəndaşların (şəxsiyyətin) hüquqi vəziyyətini, dövlət quruluşunu və idarəetmə formasını, dövlət hakimiyyəti orqanlarını müəyyən edir.

Konstitusianın xalq tərəfindən qəbul edilməsi onun özünəməxsus xüsusiyyətlərindəndir. Konstitusiya üstün qüvvədə olmaqla, ictimai münasibətlərin geniş dairəsini, bütün cəmiyyət üzvlərinin maraqlarını ehtiva edən daha vacib məsələləri həll edir. Konstitusiya dövlətin konstitusiya quruluşunu, insan və vətəndaşların başlıca hüquq, azadlıq və vəzifələrini, dövlətin ictimai-iqtisadi əsaslarını, onun milli ərazi quruluşunu, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə sistemini təsbit edir. Konstitusiya normaları dövlət orqanları, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşların fəaliyyəti üçün əsasdır. Konstitusiya normaları daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

Konstitusiya bütün hüquq sisteminin başlangıcı kimi, hüququn əsas mənbəyidir və yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Əsas Qanundur. Konstitusianın alılıyi onda təzahür edir ki, bütün qanunlar və dövlət orqanlarının digər aktları onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir.

**Konstitusianın dörd əsas funksiyası var: hüquqi funksiya; sosial funksiya; siyasi funksiya və tərbiyəvi funksiya.**

Konstitusiyanın **hüquqi funksiyası** ictimai iqtisadi quruluşun və dövlət quruluşunun əsaslarını, şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini tənzim etməsidir. Konstitusiya qanundur, özü də əsas, ali qanundur, qanunlar qanunudur. Konstitusiya bütövlükdə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sisteminin bünövrəsini təşkil edir. Konstitusiya hüquq normaları sistemidir və bütün hüquq sisteminə xas olan tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir.

Konstitusiyanın **sosial funksiyası** onun sosial hadisə, sosial təsisat və sosial sistem kimi vacib məsələlərə, təhsil və elmə, sosial təsisatlar olan ailə və dinə xüsusi diqqət yetirilməsini özündə ehtiva edir. Konstitusiya ölkədəki sosial təbəqələrin ortaq mənafə və maraqlarını aşkar-a çıxarır. O, sosial sistemin başlıca ünsürlərini bir-biri ilə əlaqələndirir və onlara hüquq çərçivəsində davranış imkanı verir, onları təşkilatlaşdırır, sosial sistemin sabitliyini təmin edir, onun inkişafının ümumi əsaslarını müəyyənləşdirir.

Konstitusiyanın **siyasi funksiyası** cəmiyyətdə və dövlətdə baş verən siyasi proseslərlə bağlıdır. Dövlətin təşkil olunma əsasları və dövlət hakimiyyətinin təşkil edilmə prinsipləri məhz Konstitusiya ilə müəyyən edilir ki, hər bir vətəndaş bilavasitə dövlətin idarə olunmasında, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edə bilər. Konstitusiya ölkənin siyasi sisteminin

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

hüquqi bünövrəsini təşkil edir. Bütün siyasi – partiyalar, hərəkatlar konstitusiyada müəyyən olunmuş qaydalar əsasında öz aralarında münasibətlər yaradır, rəqabət aparır, mübarizə edir, dövlət hakimiyyətindən istifadə edirlər.

Konstitusiyanın **tərbiyəvi, yaxud ideoloji** funksiyası onda ifadə edilir ki, Konstitusiya bütün vətəndaşları qanunlara əməl etmək, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləmək ruhunda tərbiyələndirir. Bu funksiya hər bir insanda, konstitusiya qanunlarına, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına və dövlətə hörmət ruhu aşılıyır. Bunun nəticəsində vətəndaşlar məsuliyyətə əsas verə biləcək mənfi hallara, hüquq pozuntusuna yol vermirlər.

73

Azərbaycan Respublikasının hüquqi sənəd mənasında Konstitusiyası dedikdə, ali hüquqi qüvvəyə malik olan, xüsusu qaydada qəbul edilən və dəyişdirilən, ölkənin sosial-iqtisadi quruluşunun, siyasi sisteminin və s. əsaslarını, şəxsiyyətin hüquqi statusunu müəyyən edən sənəd başa düşür.

Respublikamızın konstitusion inkişaf tarixi o qədər də uzun bir dövrü əhatə etmir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, dünyanın demokratik dövlətlərinin formalasdığı, parlamentarizm və konstitusionalizmin təşəkkül taplığı tarixi dönəmlərdə Azərbaycan bir dövlət kimi müstəqil olmayıb, Rusiya və İran arasında bağlanmış Gü-

lüstan və Türkmençay müqavilələri ilə iki yerə parçalanıb, əsarət altına düşüb. Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılıb, “parçala və hökm sür” siyasetinin qurbanı kimi imperiyanın bir əyalətinə çevrililib. Digər tərəfdən isə, monarxiyanın mövcud olduğu Rusiyada konstitusianın olmadığı bir şəraitdə, təbii ki, onun müstəmləkə ərazisi olan Azərbaycanda bir əyalət kimi konstitusiya mövcud ola bilməzdi.

Bəzən ayrı-ayrı tarixçilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilmiş İstiqlal Bəyannaməsini konstitusiya kimi xarakterizə etsələr də, o, müasir anlamda konstitusiya kimi səciyyələndirilə bilməz.

1918-1920-ci illərdə 23 ay mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətin əsas Qanunu qəbul edə bilmədiyindən, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasıdır. Bu səbəbdən də, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya quruluşunun tarixi əsasən respublikamızın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrə təsadüf edir. 1921-ci il may ayının 19-da I Ümumazərbaycan Qurultayı tərəfindən 1918-ci il RSFSR Konstitusiyasının əsasında hazırlanmış Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası qəbul olundu. Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin mühüm əhəmiyyət daşıyan bu sənəddə bir çox hüquq və azadlıqlar da öz əksini tapmışdı,

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

mərkəzi dövlət – hakimiyyət orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin əslərlə müəyyən olunmuşdu.

İkinci Konstitusiya 1927-ci ilin mart ayında qəbul olunub. Bu Konstitusiyanın qəbul olunmasını, Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya hüququ kafedrasının əməkdaşı Nəsirovun da qeyd etdiyi kimi, aşağıdakı məsələlər şərtləndirirdi: “birincisi, Azərbaycanın Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) tərkibinə qatılması və onun tərkibində SSRİ-nin tərkibinə qatılması; ikincisi, 1924-cü ildə SSRİ-nin Konstitusiyasının qəbul olunması; üçüncüsü, bu Konstitusiyaya uyğun olaraq 1925-ci ildə Azərbaycanın birinci Konstitusiyasına onun təxminən 60 faizini əhatə edən dəyişikliklərin edilməsi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bundan sonra Azərbaycanın da tərkibinə qatıldığı Zaqafqaziya Federasiyasının öz Konstitusiyası qəbul edildi. Deməli, Azərbaycan faktiki olaraq Federasiyanın tərkibində ikili tabeçilikdə – ikili federativ sistemdə fəaliyyət göstərirdi. Yəni ölkəmiz ZSFSR-in tərkibində idi, bu federasiyanın tərkibində isə SSRİ-nin tərkibinə qatılmışdı. Bu nöqtəyi-nəzərdən, Zaqafqaziya Federasiyasının öz Konstitusiyasının qəbulu Azərbaycanın sayca ikinci Konstitusiyasının qəbulunu şərtləndirmişdi.”<sup>7</sup>

75

<sup>7</sup><http://yap.org.az/az/view/interview/98/azerbaycan-respublikasinin-konstitusiyasi-muasir-dovrun-en-demokratik-prinsip-ve-muddealarini-ozunde-ehtiva-edir>.

E.Nəsirov qeyd edir ki, həmin Konstitusiyada 1921-ci ilin Əsas Qanunundan ciddi şəkildə fərqlənən məsələlər yox idi. Bu Konstitusiya daha çox Sovet hakimiyyətinin əsaslarını təsbit edən Əsas Qanun kimi yadda qaldı. Bununla yanaşı, bir sıra yeniliklər də mövcud idi. Belə ki, Konstitusiyada Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi statusunu, Dağlıq Qarabağın, eləcə də, məhkəmə orqanlarının hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən fəsillər nəzərdə tutulmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1921-ci il Konstitusiyasında Azərbaycanın dövlət rəmzləri ilə bağlı məsələlər dəqiqliyi ilə öz həllini tapmışdı və Azərbaycanın özünün ayrıca bayrağı da mövcud deyildi, eləcə də, dövlət himni haqqında müddəa təsbit olunmamışdı. Amma 1927-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dövlətinin bayrağı haqqında ayrıca maddə müəyyənləşdirilmişdi.

1936-ci ildə SSRİ Konstitusiyasının qəbulu Azərbaycan SSR-nin də yeni Konstitusiya qəbul etməsini şərtləndirdi və 1937-ci ildə Azərbaycan SSR-in sayca üçüncü olan Konstitusiyası qəbul olundu. SSRİ Konstitusiyasına müvafiq olaraq qəbul edilmiş bu Konstitusiyada bir sıra yeniliklər vardı. İlk növbədə, dövlət hakimiyyəti orqanlarının sistemində müəyyən dəyişikliklər oldu: “Belə ki, bu zamana qədər Azərbaycanda ali dövlət hakimiyyət orqanı Ümumazərbaycan

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Sovetlər Qurultayı, onun Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, Xalq Komissarları Soveti nəzərdə tutulurdusa, bundan sonra Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı ləğv olundu, onun əvəzinə Azərbaycan SSR-in Ali Soveti yaradıldı, Ali Sovetin Rəyasət Heyəti formalasdırıldı, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi bir qurum kimi ləğv edildi, Xalq Komissarları Soveti isə icra – sərəncam orqanı kimi saxlanıldı. O, 1943-cü ildən etibarən Nazirlər Soveti adını almağa başladı. İkincisi, ilk dəfə olaraq vətəndaşlıq hüququ, vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqları, Konstitusiya dəyişikliklərinin edilməsi ilə bağlı bir çox müddəalar öz əksini tapdı, yəni müəyyən qədər təkmilləşmə prosesi getmişdi”.<sup>8</sup>

77

1977-ci il SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonra 1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR-in sayca dördüncü Konstitusiyası qəbul olundu ki, bu Konstitusiyanın qəbul olunmasında Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəsnə rolü olmuşdu.

1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyadan danışanda bir məqamı da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu Konstitusiyada Dağlıq Qarabağ və onun orqanlarının hüquqi statusu “Yerli dövlət hakimiyyəti orqanları” fəslinin içərisində verilmişdi, yəni ona ayrıca – xüsusi önem verilmirdi.

<sup>8</sup> <http://yap.org.az/az/view/interview/98/azerbaycan-respublikasinin-konstitusiyasi-muasir-dovrun-en-demokratik-prinsip-ve-muddealarini-ozunde-ehtiva-edir>.

Bundan əvvəlki konstitusiyalarda isə buna ayrıca fəsil həsr olunaraq hüquqi statusu şışirdilirdi. Bu da, təbii ki, Ulu öndərin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındaki tarixi xidmətlərindən biri idi.

Bu Konstitusiya 11 bölmə, 22 fəsil və 185 maddədən ibarət olmaqla, əvvəlkilərdən daha təkmil və geniş idi. Burada ictimai-siyasi sistemin, iqtisadi quruluşun əsasları ilə yanaşı, vətəndaşlıq hüququndan bəhs olunurdu, vətəndaşların hüquq və azadlıqları, vəzifələri ilə bağlı ayrıca bölmə və fəsillər nəzərdə tutulmuşdu, dövlət həkimiyəti orqanlarının hüquqi vəziyyəti məsələləri geniş şəkildə təsbit olunmuşdu.

78

Müstəqillik dövründə – 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının ilk mülli demokratik Konstitusiyasının ümumxalq səsverməsi əsasında qəbul edilməsi respublikamız üçün çox mürəkkəb və keşməkeşli dövrə təsadüf edirdi. Doğrudur, 1980-ci illərin ikinci yarısından SSRİ-də başlayan demokratikləşmə və yenidən-qurma siyasəti ittifaqın dağılması və onun ərazi-sində müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələnmişdi, bununla belə, bu prosesdə böyük çətinliklərlə üzləşən dövlətlər də oldu. Həmin tarixi şəraitdə Dağlıq Qarabağ probleminin yaradılması Azərbaycan Respublikasının da mürəkkəb siyasiya ilə üzləşməsinə gətirib çıxartdı.

XX əsrin 90-cı illərində SSRİ dağılır, Komunist Partiyasının hegemon rolundan imtina

olunur, milli dirçəliş, xalq hərəkatı, müstəqil, suveren dövlətin yaradılması prosesi cərəyan edirdi. 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR-in Ali Soveti ölkənin dövlət müstəqilliyini elan etdi və 18 oktyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Akti qəbul edildi. Konstitusiya Akti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hesab edilməsə də, demokratik prinsipləri, hüququn aliliyi məsələsini, bütövlükdə, konstitution müddəaları özündə təsbit edirdi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkədə tarixi şərait olduqca mürəkkəb idi – bir tərəfdən daxildə həkimiyət uğrunda gedən mübarizə, digər tərəfdən isə, Ermənistən ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları vəziyyəti kəskinləşdirirdi. Təbii ki, bütün bunlar konstitusiya quruluşu məsələsinə, Əsas Qanunun qəbuluna, dövlət quruculuğu məsələsinə ciddi təsir göstərirdi.

Yalnız 1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə ikinci dəfə siyasi həkimiyətə qayıdışından sonra ölkədə ictimai-siyasi sabitlik təmin edildi, müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı, dövlətin müstəqilliyi və suverenliyi bərpa olundu.

1995-ci ilin may ayında Ulu öndər Heydər Əliyevin Sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyası yaradıldı. Komissiyada millət vəkilləri, peşəkar iqtisadçılar, filosoflar, hüquqşunaslar, cəmiyyə-

tin nüfuzlu şəxsləri, yetərincə siyasi bazası olan siyasi partiyaların nümayəndələri təmsil olunurdu. Komissiyanın hazırladığı Konstitusiya layihəsi həmin ilin oktyabr ayında ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı.

1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının ilk milli demokratik Konstitusiyası ümumxalq səsverməsi əsasında qəbul olundu və həmin ilin noyabr ayının 27-də qüvvəyə mindi.

Ölkəmizdə hər il noyabrın 12-si Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Günü kimi qeyd olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.Nəsirovun da xüsusü vurguladığı kimi, bu Konstitusiyanın qəbulunu həm də siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə baş verən fundamental dəyişikliklər, yeniliklər şərtləndirirdi: “Bu Konstitusiya müstəqil dövlət quruculuğu prosesi fonunda mövcud şəraiti tənzimləyəcək, cəmiyyətin siyasi, sosial, mədəni, iqtisadi sferalarında baş verən köklü dəyişiklikləri özündə ehtiva edəcək, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində hüquqi baza rolunu oynayacaq mütərəqqi bir Əsas Qanun idi”<sup>9</sup>.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası preamble, 5 bölmə (Ümumi müddəalar;

<sup>9</sup> <http://yap.org.az/az/view/interview/98/azerbaycan-respublikasinin-konstitusiyasi-muasir-dovrun-en-demokratik-prinsip-ve-muddealarini-ozunde-ehtiva-edir>.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr; Dövlət hakimiyyəti; Yerli özünüidarəetmə; Hüquq və qanun), 12 fəsil (Xalq hakimiyyəti; Dövlətin əsasları; Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları; Vətəndaşların əsas vəzifələri; Qanunvericilik hakimiyyəti; İcra hakimiyyəti; Məhkəmə hakimiyyəti; Naxçıvan Muxtar Respublikası; Bələdiyyələr; Qanunvericilik sistemi; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr), 158 maddə və keçid müddəalarından ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan dövlətinin Əsas Qanunudur. Konstitusiya ilə Azərbaycanın dövlət quruculuğunun hüquqi əsasları müəyyən edilib. Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi bir dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının prioritetini və hakimiyyətlər bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçib.

Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq Konstitusiya qanunvericilik hakimiyyətinin respublikanın Milli Məclisinə, icra hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubluğunu, məhkəmə hakimiyyətinin isə məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsini təsbit edir. Qanunvericilik hakimiyyətini təmsil edən Milli Məclis birpalatalı parlamentdir. Büttün xalqın təmsilçisi qismində çıxış edən Milli Məclis qanunvericilik orqanı olduğundan, onun

əsas funksiyası qanun yaradıcılığıdır. Milli Məclisdən başqa, heç bir orqan və ya şəxs qanunlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyildir.

Azərbaycanda parlamentin digər bir funksiyası da icra hakimiyyətinin fəaliyyəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsidir. Bu funksiya Nazirlər Kabinetinin parlament qarşısında məsuliyyətinin və Milli Məclisin ona etimadsızlıq göstərmək hüququnun olmasına, respublika Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılmasının mümkünliyündə, dövlət büdcəsinin icrası üzərində nəzarətdə və belə nəzarəti həyata keçirən orqanların yaradılmasında, beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etmək hüququnda ifadə olunur.

Konstitusiyada insanların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi əhəmiyyətli yer tutur. Orada vətəndaşların digər hüquqları ilə yanaşı, onların mülki hüquqlarının, xüsusilə, mülkiyyət hüququnun qorunmasına da yüksək səviyyədə təminat verilir.

Qəbul olunmuş Konstitusiya öz sistemi, strukturu ilə, ayrı-ayrı bölmələrin və fəsillərin bir-birini tamamlaması ilə tam təkmil və mütərəqqidir. Burada dövlət hakimiyyətinə münasibətdə hüququn aliliyi, hakimiyyətin mənbəyi, xalq suverenliyi, xalq hakimiyyətinin mənimsənilməsi və məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi məsələləri, eləcə də, hakimiyyət

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

bölgüsü mexanizmi, insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyərlər kimi tanınması və təmin olunması məsələsi və s. məsələlərin təsbiti öz əksini tapıb.

İnsan hüququ və azadlıqları da Konstitusiyada geniş təsbit olunub. Konstitusiyanın 24-cü maddəsində qeyd edilir ki, hər kəsin doğulduğu andan ayrılmaz, pozulmaz, toxunulmaz hüquq və azadlıqları var, bu hüquq və azadlıqlar onların cəmiyyət və digər şəxslər qarşısında öhdəliklərini ehtiva edir. Bu, insan hüquqlarının təbii mənşəyə malik olmasını tanır, eyni zamanda, təbii hüquq nəzəriyyəsinin konstitusion təsbiti deməkdir. Bu, onu ifadə edir ki, insana hüquqlar dövlət tərəfindən bəxş olunmur, bu hüquqlar təbii şərtlərdən – insanın zəkaya, iradəyə, təfəkkürə malik olan ali varlıq olmasından irəli gelir. Dövlət bu hüquqları tanımlı və təmin etməlidir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı, müdafiə mexanizmi ilə bağlı dünyanın demokratik dövlətlərinin təcrübəsində olan bütün müddəalar da Konstitusiyada öz əksini tapıb.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının la-yıqli həyat səviyyəsini təmin etmək Azərbaycan dövlətinin ali məqsədidir. Eyni zamanda Konstitusiyada təsbit olunan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqların Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquqi aktlara uyğun

olaraq tətbiq olunduğu da qeyd olunur. Bu, Azərbaycan dövlətinin insan hüquq və azadlıqlarına konstitusision qaydada çox böyük önəm verməsinin göstəricisidir. Qeyd olunur ki, əgər Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq hüquqi aktla Azərbaycan Konstitusiyası arasında hansısa bir ziddiyyət olarsa, o zaman beynəlxalq hüquqi aktlar əsas tutulur.

1995-ci il Konstitusiyasının digər mütərəqqi xüsusiyyətlərindən biri də konstitusiya nəzarət institutunun – Konstitusiya Məhkəməsinin yaradılmasıdır.

1995-ci il Konstitusiyası nə qədər təkmil və mütərəqqi olsa da, ötən zaman müddətində ona əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı üç dəfə ümumxalq səsverməsi – referendum keçirilib.

Konstitusiyanın qəbulundan sonra ölkədə həyata keçirilən çoxşaxəli islahatlar vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının rolu genişləndirilmişdir.

Mövcud konstitusiyaya 24 avqust 2002-ci il və 18 mart 2009-cu ildə referendum yolu ilə dəyişikliklər edilib. 24 avqust 2002-ci ildə Konstitusiyanın 22 maddəsinə ümumilikdə 31, 2009-cu ilin martın 18-də keçirilən referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 29 maddəsinə ümumilikdə 41 əlavə və dəyişiklik edilib.

2002-ci ilin avqust ayında keçirilən referendumdan sonra ölkədə hüquqi islahatların

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

dərinləşməsi, yeni demokratik-siyasi mühitin formallaşması, Azərbaycanın insan hüquqları sahəsində bir sıra mühüm konvensiyalara qoşulması, iqtisadi islahatların qayəsində məhz insan və vətəndaş amilinin dayanması fonunda Əsas Qanuna yenidən bir sıra əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac duyulurdu.

R.Mehdiyev “XXI əsrдə milli dövlətçilik” əsərində konstitusiyada 2002-ci ildəki dəyişikləri “vətəndaş hüquqlarının dolğun təminatına yönəlmış mühüm sənəd və yaxud siyasi inkişafımızın yeni mərhələsi” kimi səciyyələndirərək yazıır ki, “əslində, referendum müstəqil Azərbaycanın inkişafı yolunda, xüsusən, insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratik proseslərin genişlənməsində yeni mərhələnin təməlini qoydu...”

Bu mövzuda geniş şərh verən E.Nəsimov yazar: “24 avqust 2002-ci il tarixində Konstitusiyaya edilmiş əlavə və dəyişikliklər yeni dövrün çağırışlarını özündə ehtiva edirdi. Belə ki, 1995-ci ildə Konstitusiyanın qəbul olunmasından bu dövrə qədər Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyası, bir sıra beynəlxalq təşkilatlara, xüsusilə də Avropa Şurasına üzv olması, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş beynəlxalq aktları, o cümlədən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını təsdiq etməsi, bununla bağlı müəyyən öhdəliklər görməsi, həm də cəmiyyətin özünün inkişafı bu dəyişiklikləri zəruri edir-

di. Məhz bu dövrdə vətəndaşların Konstitusiya Məhkəməsinə birbaşa müraciət etmək hüququ tanındı, insan hüquqlarının məzmunu, eləcə də seçki sistemi təkmilləşdirildi, Konstitusiyanın özünə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi mexanizmində müəyyən dəyişikliklər edildi.

2003-cü ildən Azərbaycanda demokratik-ləşmə prosesinin keyfiyyətcə yeni mərhələsinin başlanması, siyasi və iqtisadi islahatların biri-birini tamamlaması, siyasi mədəniyyətin güclənməsi, ictimai institutların hakimiyyətin fəaliyyətinə nəzarət imkanlarının artması, eləcə də vətəndaşların sosial rifah halında müsbət dəyişikliklərin qabarıq duyulması Konstitusiyada yenidən islahat aparılmasını zəruri edirdi.

Bu kontekstdə konstitusion inkişafın ikinci mərhələsi 18 mart 2009-cu ildə ümumxalq səs-verməsi nəticəsində Konstitusiyaya bir sıra əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı oldu. Bu dəyişikliklərin özü də Konstitusiyanın bir çox müddəalarının təkmilləşdirilməsinə xidmət edirdi. Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi bazası daha da güclənmiş, onun vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına bu sferada təminat vermək, sosial dövlət prinsiplərini təsbit etmək imkanları daha da genişlənmişdi. Bütün bu məsələlərin həm də konstitusion əsasda təsbit olunması məsələsi ortaya çıxmışdı. Bu isə, nəticə etibarilə, cəmiyyətin inkişafı demək idi. Məhz belə bir şəraitdə

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edilməklə insan hüquq və azadlıqlarının təminatının daha da gücləndirilməsi, bu hüquqların məzmununun genişləndirilməsi və digər məsələlər vasitəsilə Əsas Qanun daha da təkmilləşdirildi”.<sup>10</sup>

“Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Referendum Aktı ilə 2009-cu il martın 18-də Konstitusiyanın 29 maddəsinə təklif edilən 41 əlavə və dəyişikliyin hər biri Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarına təminatın gücləndirilməsini, bir sıra hüquqi normalara konstitusion statusun verilməsini nəzərdə tutmaqla bahəm, dövlətin bu sahədə məsuliyyətini, fəaliyyət istiqamətlərini daha da artırdı və dəqiqləşdirdi. 12-ci maddəyə edilən dəyişikliyə görə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi də dövlətin ali məqsədi kimi təsdiq edildi. Bu dəyişikliklə Azərbaycan dövlətinin insan və şəxsiyyət amilinin yüksəlişinə, hər bir vətəndaşın layiqli həyat tərzinin, yaşayış səviyyəsinin təminatına yönəlmış məqsədyönlü və ardıcıl siyasetinə konstitusion status verildi.

17-ci maddəyə təklif edilən əlavə və dəyişikliklər isə uşaq hüquqlarının qorunmasında dövlə-

<sup>10</sup> <http://yap.org.az/az/view/interview/98/azerbaycan-respublikasinin-konstitusiyasi-muasir-dovrun-en-demokratik-prinsip-ve-muddealarini-ozunde-ehtiva-edir>.

tin məsuliyyətini və fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirməklə, bu sahədə mövcud normalara konstitusion status verdi. Dəyişikliklərə görə, dövlət valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları himayəsinə götürməlidir.

Konstitusiyanın 18-ci maddəsinə olunan əlavə və dəyişikliklər vətəndaşların Konstitusiya ilə təsbit edilmiş vicdan azadlığının daha dolğun və keyfiyyətli təminatına xidmət edir, insan lə-yaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərlə yanaşı, “dini cərəyanları” da yayılması və təbliği qadağan edilir.

25-ci maddəyə əlavə olunan 5-ci hissədə qeyd olunur ki, “Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət həkimiyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir”. Bu əlavələr Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu insan hüquqları üzrə universal beynəlxalq sənədlərdə (İnsan hüquqları üzrə ümumi Bəyannamə, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt, İraqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının qadağan edilməsi haqqında beynəlxalq Konvensiya, Din və etiqad azadlığı əsasında dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının qadağan edilməsi haqqında Bəyannamə, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası və s.) və yerli qanunve-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

ricilik aktlarında (Mülki Prosessual Məcəllə, Dini etiqad azadlığı haqqında, Gender bərabərliyi haqqında və s.) təsbit olunmuş bərabərlik hüququna Konstitusiya təminatını daha da möhkəmləndirir.

32-ci maddəyə olunan əlavə və dəyişikliklər respublikamızda hər bir vətəndaşın şəxsi toxunulmazlıq hüququnun daha etibarlı təminatına yönəlir.

48-ci maddəyə edilən əlavəyə görə isə “Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz”. Bu da respublikada dini tolerantlığın daha da gücləndirilməsinə, insan və vətəndaş hüquqları sahəsində dini etiqad azadlığının etibarlı təminat mexanizmlərinin formallaşdırılmasına xidmət edir.

2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilən referendumda 29 maddəyə 39 düzəliş edilib. Burada insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı bir sıra mütərəqqi dəyişikliklər edildi. Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə (şəxsin toxunulmazlığı) əlavə olunan bəndlərdə bunlar öz əksini tapır:

\* Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslər haqqında məlumat almaq məqsədi ilə elektron formada və ya kağız üzərində aparılan informasiya ehtiyatlarına daxil olmaq qadağandır.

\* məlumatın aid olduğu şəxsin buna razılığını aşkar ifadə etdiyi hallar, ayrı-seçkiliyə yol verməmək şərtilə anonim xarakterli statistik məlumatların emalı və qanunun yol verdiyi digər hallar istisna olmaqla, informasiya texnologiyalarından şəxsi həyatı, o cümlədən əqidəyə, dini və etnik mənsubiyyətə dair məlumatların açıqlanması üçün istifadə edilə bilməz.

\* Fərdi məlumatların dairəsi, habelə onların emalı, toplanması, ötürülməsi, istifadəsi və mühafizəsi şərtləri qanunla müəyyən edilir.

60-cı maddədə isə (hüquq və azadlıqların inzibati və məhkəmə təminatı) aşağıdakı bəndlər refürerendumdan sonra bu şəkildədir:

\* Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

\* Hər kəsin hüququ var ki, onun işinə qərəzsiz yanaşilan və həmin işə inzibati icraat və məhkəmə prosesində ağlabatan müddətdə baxılsın.

\* Hər kəsin inzibati icraat və məhkəmə prosesində dinlənilmək hüququ var.

\* Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, hüquqi şəxslərin, bələdiyyələrin və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən və hərəkətsizliyindən inzibati qaydada və məhkəməyə şikayət edə bilər.

68-ci maddəyə edilən dəyişiliklər isə hər kəsin dövlət orqanlarının ona münasibətdə öz-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

başınalığı istisna edən vicdanlı davranışına hüququnun olmasını, dövlət, dövlət qulluqçuları ilə birlikdə, dövlət qulluqçularının qanuna zidd hərəkətləri və hərəkətsizliyi nəticəsində insan hüququ və azadlıqlarına dəymış ziyana görə və onların təminatının pozulmasına görə mülki məsuliyyət daşımاسını ehtiva edir.

Təbii ki, bu dəyişiklikləri şərtləndirən bir sıra amillər var. Bunlardan ən mühümü isə odur ki, hazırda Azərbaycan dövlətinin siyasi, sosial, iqtisadi inkişaf dinamikası o qədər sürətlidir ki, o, Avropa ölkələrinin vaxtilə demokratikləşmə prosesində 100 ilə keçdiyi yolu 10 ilə keçə bilir.

**AZƏRBAYCANDA İNSAN VƏ VƏTƏNDAS  
HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ  
HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN HÜQUQI  
TƏNZİMLƏNMƏSİ**

92

Demokratik hüquqi dövlətdə Konstitusiya nəinki dövlətin, habelə xalqın dövlətçilik iradəsini, suverenliyi ifadə etdirən cəmiyyətin də əsas qanunudur. Konstitusiya insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarını, hakimiyyətin ictimai-siyasi institutlarını və xalqın özünüidarə sistemini təsbit edir, vətəndaş cəmiyyətinin formallaşmasının və inkişafının hüquqi əsası kimi çıxış edir.

Konstitusiyani cəmiyyətin mikromodeli, hüquqi nişanı kimi təsəvvür etmək olar. Məhz onun hüdudlarında və əsasında dövlət hakimiyəti mexanizmi fəaliyyət göstərir, vətəndaşların hüquq və azadlıqları müdafiə olunur, ictimai inkişafın sahələri qabaqcadan müəyyənləşdirilir.

Bu gün respublikamızın hüquqi dövlət quruculuğu yolunu tutması onun sosial və mənəvi həyatımızda daha yüksək zirvələr fəth etməsindən xəbər verir. Buna görə də onun hüquq sistemi də kompleks sosioloji tədqiqatların və digər işlərin həyata keçirilməsini, iqtisadi və si-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

yası sistemin normal fəaliyyətinin hüquqi əsasının analizini, müqayisəli-hüquqi xarakterli materiallardan istifadə olunmasını, bütövlükdə qanunvericilik prosesinin öyrənilməsini, insan hüquqları və vətəndaş azadlıqlarının real müdafiəsi üçün əsaslandırılmış tövsiyələrin işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu qəbul olundub. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə qəbul edilib.

Qanunun birinci maddəsi “İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin əsas şərtləri” adlanır. Burada göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Konstitusiya Qanununun heç bir müddəəsi dövlət orqanları, təşkilatlar və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmış fəaliyyət və ya hərəkətlər üçün hüquqi əsas yaradan müddəə kimi şərh edilə və ya başa düşülə bilməz. Eyni

zamanda heç kəsin öz hüquqlarından və azadlıqlarından sui-istifadə etməməli olduğu da qanunda öz əksini tapıb.

“Məhdudlaşdırılması qadağan olunan insan hüquqları” adlanan ikinci maddədə isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində (mühəribənin hüquqa uyğun aparılması nəticəsində baş verən ölüm halları istisna olmaqla), 28-ci maddəsinin I hissəsində, 46-ci maddəsinin III hissəsində, 63-cü, 64-cü maddələrində və 71-ci maddəsinin VIII hissəsində nəzərdə tutulan hüquqlar məhdudlaşdırıla bilməz və onlara dair qeyd-şərtlər müəyyən edilə bilməz.

94

Burada həmçinin qanun əsasında insan hüquqlarının və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına dair tələblər də öz əksini tapıb. Üçüncü maddədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər. İnsan hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdırıran qanunda məhdudlaşdırılan hüquq və ya azadlıq, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddəsi göstərilməlidir. İnsan hüquqlarına və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər həmin hüquqların və azadlıqların mahiyyətini dəyişməməlidir.

İnsan hüquqlarına və ya azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər Azərbaycan Respublikasının

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulan qanuni məqsədə yönəlməli və həmin məqsədə mütənasib olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin III hissəsində göstərilən əsaslarla yanaşı, insan hüquqları və azadlıqları digər insanların hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təminat verilməsi və onların müdafiə edilməsi məqsədi ilə məhdudlaşdırıla bilər.

Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin əsas məzmununu onun hüquq və vəzifələri təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası öz vətəndaşları üçün təsərrüfat, dövlət, mədəniyyət və ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində geniş demokratik hüquq və azadlıqlar verir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, “insan hüquqlarının manifesti” də adlandırmaq olar. Bu kostitusiyanın qəbul edilməsi ilə, Azərbaycan Respublikası hüquqi dövlət yaradılması və vətəndaş cəmiyyətinin qurulması istiqamətində həllədici addım atdı.

Ardıcıl şəkildə aparılan demokratik hüquqi islahatlar nəticəsində ölkəmiz Avropa Şurasına üzv qəbul olunmuş, insan hüquqlarının etibarlı təmin edilməsi sahəsində bu mötəbər qurumla əməkdaşlıq çərçivəsində işgəncələrin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza növlərinin qarşısının alınması üzrə Avropa Konvensiyasına qoşulmuşdur.

Azərbaycanda Ombudsman institutu 2002-ci ildə yaradılıb. 2002-ci il martın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun tətbiq edilməsi haqqında Fərman imzaladı.

Azərbaycan Respublikasının ilk Ombudsmanı 2002-ci il iyulun 2-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdim etdiyi üç namizəd arasından (Elmira Süleymanova) seçilib.

2 iyul 2002-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi.

Ombudsman təsisatının yaradılması ilə bağlı qanunvericilikdə öz əksini tapmış bu yeniliklər 2002-ci il avqustun 24-də keçirilən ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində ölkə Konstitusiyasında təsbit edildi.

Ombudsmanın seçilməsindən üç ay sonra, 2002-ci il oktyabrın 28-də artıq Ombudsman Aparatında ərizəçilərin qəbuluna və şikayətlərin araşdırılmasına başlanılmışdır.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

“Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili vəzifəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş və Azərbaycan Respublikasının dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi üçün təsis edilir.

Eyni zamanda qanunda o da öz əksini tapıb ki, Müvəkkilin fəaliyyəti insan hüquqlarının müdafiəsini, pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpasını təmin edən digər dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır və əvəz etmir.

97

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının və Azərbaycan Respublikası hakimlərinin fəaliyyətinin yoxlanılması isə müvəkkilin səlahiyyətlərinə aid deyil.

Müvəkkilin əfv, vətəndaşlıq, siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərinin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təkliflər vermək səlahiyyəti var. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə qanun-

ların qəbul edilməsinə və ya yenidən baxılmasına dair təkliflər verə bilər.

Müvəkkilin məhkəmələrdə süründürməçilik, sənədlərin itirilməsi və vaxtında verilməməsi, habelə məhkəmə qərarlarının icrasının gecikdirilməsi ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq hüququ vardır və onun fəaliyyəti aşkarlıq, şəffaflıq, qanunçuluq, ədalət, qərəzsizlik prinsipləri əsasında qurulur.

Qanunla müəyyən edilir ki, Müvəkkili Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdim etdiyi üç namizəd arasından Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 83 səs çoxluğu ilə seçilir.

Müvəkkil siyasi fəaliyyətlə məşğul ola və heç bir siyasi partiyanın üzvü ola bilməz. Müvəkkil hər hansı qeyri-hökumət təşkilatının rəhbərliyində təmsil oluna bilməz.

Azərbaycanda Müvəkkil 7 il müddətinə seçilir.

Müvəkkil müstəqildir və yalnız Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına tabedir.

Müvəkkilin müstəqilliyinə dəyişilməzliyi, toxunulmazlığı və hər hansı dövlət və ya yerli özünüdarə orqanı, vəzifəli şəxs tərəfindən onun fəaliyyətinə müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi kimi təminatlar verilir.

Fövqəladə və ya hərbi vəziyyət elan edildikdə belə müvəkkil fəaliyyətini dayandırırmır və ya məhdudlaşdırır.

Müvəkkil səlahiyyət müddəti ərzində toxunulmazdır və səlahiyyət müddəti ərzində cinayət başında yaxalanma hallarından başqa, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz, tutula və ya saxlanıla bilməz, onun barəsində məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, axtarışa məruz qala bilməz, şəxsi müayinə edilə bilməz.

Qanunun “İnsan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxılması” adlanan ikinci fəsliндə göstərilir ki, Müvəkkil Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, hüquqi şəxslərin insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərinə baxır.

Şikayəti insan hüquqları pozulmuş şəxsin razılığı ilə üçüncü şəxslər, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları verə bilərlər. İnsan hüquqları pozulmuş şəxsin razılığını almaq mümkün olmadıqda (həmin şəxs vəfat etdikdə, fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə və s.), şikayetçi üçüncü şəxslər və ya qeyri-hökumət təşkilatları razılıq almadan da verə bilərlər.

Dövlət orqanları isə müvəkkilə şikayet verə bilməzlər.

Qanunla insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların aşdırılması zamanı müvəkkilə aşağıdakı səlahiyyətlər verilir: maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə

orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq; cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək; onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq; dövlət hakimiyyəti və yerli özüñüdarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən zəruri məlumat, sənəd və materialları 10 gün müddətində almaq; cinayət, mülki və inzibati işlərə dair qanuni qüvvəyə minmiş qərarlarla, həmçinin cinayət işlərinin başlanmasının rədd edilməsi barədə materiallarla tanış olmaq; şikayətin araşdırılması zamanı vəzifəli şəxslərdən yazılı arayışlar almaq; şikayətdə eks etdirilmiş halların yoxlanılması üçün müvafiq orqanlara tapşırıq vermək (yoxlama, qərarından və ya hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilən orqana və ya vəzifəli şəxsə tapşırıla bilməz); müvafiq dövlət orqanları və təşkilatlarına ekspert rəyinin hazırlanmasını tapşırmaq və s.

Müvəkkil şikayətin araşdırılması zamanı insan hüquqlarının pozulması hallarını aşkar etdikdə, aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər: qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində insan hüquqlarını pozmuş dövlət və yerli özüñüdarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən həmin hüquqların bərpasını tələb etmək (müvafiq

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

orqanlar, vəzifəli şəxslər 10 gün müddətində müvəkkilə görülən tədbirlər barədə yazılı surətdə məlumat verməlidirlər. Məlumat verilmədiyi və ya müvəkkilin tələbləri həyata keçirilmədiyi hallarda müvəkkil həmin təşkilatın yuxarı orqanına və ya digər dövlət orqanlarına müraciət edə bilər).

İnsan hüquqlarını pozmuş vəzifəli şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə insan hüquqlarının pozulması xüsusi ictimai əhəmiyyət kəsb edən hallarda onların bərpası üçün müvəkkilin səlahiyyətlərində olan təsir imkanları kifayət etmədikdə, müvəkkilin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müraciət etmək, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında məruzə ilə çıxış etmək, dövlət və ya yerli özünüidarə orqanının, vəzifəli şəxsin qərarı və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpası üçün məhkəməyə müraciət etmək, şəxsin hüquqları qüvvədə olan normativ aktlarla pozulduqda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət etmək kimi müstəsna səlahiyyətlər də qanunda öz əksini tapıb.

Azərbaycanın müasir inkişaf dövründə hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində səylərin gücləndirilməsi dövlət siyasetinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Ötən illər ərzində Azərbaycan Respublikası insan hüquqları

sahəsində fəaliyyət göstərən nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirmiş, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində 50-dən çox beynəlxalq sənədə tərəfdar çıxmış və bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərin həyata keçirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 iyun tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət programı çərçivəsində qanunvericilik və institusional islahatlar həyata keçirilmişdir.

Hazırda Azərbaycanın yaşadığı yeni inkişaf mərhələsi insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində aparılan ardıcıl islahatların davam etdirilməsini şərtləndirir.

Bu sərəncamın birinci maddəsində “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilir.

Sonrakı maddələrdə isə Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanlarına tapşırılır, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə və Baş Prokurorluğununa isə tövsiyə olunur ki, normativ hüquqi aktların tətbiqi zamanı Azərbaycan Respublikasının insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmasına nəzarəti gücləndirsinlər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunur ki, qanun layihələrinin hazırlanması və qanunların qəbul edilməsi zamanı

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sənədlərdə əks etdirilmiş insan hüquq və azadlıqları əsas meyar kimi rəhbər tutsun və Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğunluğunu təmin etsin.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə və Ali Məhkəməsinə isə insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin edilməsi tövsiyə olunur.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi istiqamətində Azərbaycanda atılan addımlar sırasında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 2006-ci il tərixli qərarını da qeyd etmək lazımdır.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında həmin qərarda qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Dünya Birliyinin tamhüquqlu üzvü kimi ümum-bəşəri dəyərlərin üstünlüyünü qəbul edərək demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmişdir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qiymətləndirərək, onlara hörməti, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsi kimi müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 2001-ci ilin yanvar ayının 25-də Avropa Şurasına daxil olması, daha sonra “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməsi demokratik ənənələrə, ədalətə, yurisdiksiyası altında olan insanlar üçün fundamental hüquq və əsas azadlıqların təmininə sadıqliyin ifadəsidir. Bu, respublikamızın universal və regional xarakterli beynəlxalq təşkilatlara daxil olması və çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrə qoşulması ilə səciyyələnir. Həmin müqavilələrin mühüm bir hissəsi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmüşdür. Azərbaycan Respublikası tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri özünün qanunvericilik sisteminə daxil etməklə beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmək yolunu tutmuşdur. Beynəlxalq müqavilələr dövlətlər arasındaki beynəlxalq münasi-bətlərin tənzimlənməsinin, dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafının əsas vasitəsi olmaqla milli qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilməkdədir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış müqavilələrdə dövlətlərin üzərlərinə götürdüyü öhdəliklər iştirakçı döv-

lətlərə deyil, onların yurisdiksiyası altında olan insanlara ünvanlanmaqla, ayrı-ayrı fəndlərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmış olur. Respublikamızda da beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesi davam etməkdədir. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə görülən tədbirlərin bir hissəsi də məhkəmələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsidir.

“Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı da məhz insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmininə, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsinə, məhkəmə hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə yönəlmüşdür.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmələr tərəfindən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin preseidentlərinin düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini məqsədilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu qərarında aşağıdakılardan öz əksini tapıb:

1. Məhkəmələrin nəzərinə çatdırılsın ki, insan hüquqları müasir dünyada ümumbəşəri mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

İnsan hüquqları ümumi səciyyəyə malikdir və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı məhkəmələr aşağıdakılari nəzərə almalıdır:

– bütün insanlar heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən əsas hüquq və azadlıqlara malikdirlər;

– insan hüquq və azadlıqları məkan, ərazi hüdudları ilə bağlı deyildir. İnsanlar harada olmalarından asılı olmayaraq əsas hüquq və azadlıqlara malikdirlər;

– insan hüquqları universal, bölünməz olmaqla, qarşılıqlı bağlılıqlıdır. Milli, dini, tarixi, mədəni özünəməxsusluq nəzərə alınmaqla insan hüquq və azadlıqlarına ali dəyər kimi hörmət və riayət edilməli, onların müdafiəsi təmin olunmalıdır;

– hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi başqalarının hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır;

– insan hüquq və azadlıqları yalnız qanun, konstitusiya və beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada məhdudlaşdırıla bilər;

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

- hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır;
- hər kəsin hüquq və azadlaqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

2. Azərbaycan Respublikası “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının iştirakçısı və onu 2002-ci ilin aprel ayının 15-də ratifikasiya etmiş dövlət kimi Konvensiya və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi məsələləri üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasının məcburiliyini tanır. Azərbaycan Respublikası Konvensiyani ratifikasiya etdiyi dövrdən sonra yurisdiksiyası altında olan insanların Konvenis-yada nəzərdə tutulan hüquqlarını təmin etməlidir.

İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq, o cümlədən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin həmin hüquqların təmininə yönəlmış qərarlarının icrası qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsidir.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericiliklə yanaşı, Konvensiya müddəalarını da rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər.

3. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası

normaları hüququn digər normalardan təcrid olunmuş şəkildə deyil, beynəlxalq hüququn müvafiq normaları nəzərə alınmaqla təfsir və tətbiq edilməlidir. Beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası normalarının təfsiri zamanı onun konteksti ilə yanaşı, müqavilənin sonrakı tətbiqi təcrübəsinə istinad edilməlidir.

4. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının yerinə yetirilməsi zəruri halarda həm Konvensiyada nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarının pozuntusunun, həm də ərizəçi üçün onun zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə xüsusi, həmçinin eyni xarakterli pozuntuların gələcəkdə baş verməsinin qarşısının alınması üçün ümumi xarakterli tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları yalnız onun icraatında olan işlərin həllinə deyil, həmçinin geniş mənada Konvensiya normalarının izah edilməsinə, qorunmasına, inkişafına xidmət edir və bu yolla dövlətlərin Konvensiya iştirakçısı kimi daşıdıqları öhdəliklərə riayət olunmasına yardım göstərir.

Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən dövlətin Konvensiya əsasında üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməlidirlər.

5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən hər

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilir. Bu hüquq mütləq hüquq deyil və müəyyən qanuni məhdudiyyətlərə (məsələn, iddia müddəti, şikayətin qəbul edilmə şərtinə cavab verməməsi və s), məruz qoyma bilər. Lakin ədalət mühakiməsi hüququ onun mahiyyətinə xələl gətirə biləcək dərəcədə məhdudlaşdırılmamalıdır.

İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi beynəlxalq hüquqda müstəqil məhkəmə tərəfindən ədalətli məhkəmə araşdırması əsasında hüquqların səmərəli bərpa edilməsi kimi qəbul olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası təcrübədə həyata keçirilən hüququn səmərəliliyinə təminat verməyə istiqamətlənmişdir.

6. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmələr nəzərə almalıdır ki, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən “hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülmərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq artırılması hüququna malikdir”.

Ağlabatan müddətin müəyyən edilməsində məqsəd mülki prosesdəki tərəfləri, eləcə də ci-

nayət prosesində təqsirləndirilən şəxsi məhkəmə prosesindəki həddən artıq gecikdirmələrdən qorumaqdan və ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinə nail olmaqdan ibarətdir.

Cinayət işləri ilə bağlı həmin müddətlərin hesablanması zamanı “ağlabatan müddət” həm ibtidai araşdırma müddətini, həm də hökmün çıxarılmasına kimi olan məhkəmə baxışı müddətini əhatə edir. Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə müddətin hesablanması şəxsə ittihamın elan edilməsi, barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi, ona digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqindən başlayır və şəxs barəsində hökmün qanuni qüvvəyə minməsinə və ya onun barəsində cinayət təqibinə xitam verilməsinə kimi davam edir.

Mülki işlər üzrə məhkəmə baxışı müddəti iddia ərizəsinin məhkəməyə daxil olduğu vaxtdan başlayır və məhkəmə qərarının icrasının başa çatmasına kimi davam edir. Hər bir iş üzrə “ağlabatan müddət” konkret işin xarakterindən, mürəkkəbliyindən, ərizəçinin proseslə bağlı davranışından asılı olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

Konvensiymanın 6-cı maddəsinə əsasən məhkəmə qətnaməsinin icrası müddəti məhkəmə baxışının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Məhkəmələr məhkəmə aktlarının icrasına möhələt verilməsi, icranın dayandırılması, icra üslunun dəyişdirilməsi, həmçinin məhkəmə icraçılarının hərəkətlərindən verilən şikayətlərə

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

əlaqədar məsələlərə baxarkən Konvensiymanın məhkəmə qətnamələrinin ağlabatan müddətdə icra olunması tələbini nəzərə almalıdır.

7. Məhkəmələrin diqqətinə çatdırılsın ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmələr qərəzsizliyin təmin olunmasına nail olmalıdırlar. Qərəzsizliyinə şübhə olan hər bir hakim işə baxan məhkəmə tərkibindən çıxarılmalıdır.

8. Məhkəmələrə izah edilsin ki, hər bir insan təqsirliliyi barədə məhkəmə tərəfindən qəti qərar qəbul edilənə kimi təqsirsiz hesab edilir. Təqsirsizlik prezumpsiyası cinayətkarlara verilən güzəşt kimi başa düşülməməlidir. Təqsirliliyin sübut edilməsinə aid tələb təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinə inam olmadığı hallarda məhkəmənin bərəət hökmü çıxarmasını nəzərdə tutur.

9. Cinayət prosesinin çəkişmə prinsipi prosesdə ittiham və müdafiə tərəflərinin bərabərliyinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Cinayət prosesinin çəkişmə prinsipinə əsasən həm ittiham, həm də müdafiə tərəfinin digər tərəfin təqdim etdiyi sübutlarla tanış olmaq imkanı olmalıdır. Konvensiymanın 6-cı maddəsinin tələb etdiyi ədalətli araşdırmanın məcburi tələbləri arasında cinayət təqibini həyata keçirən hakimiyyət orqanının bütün sübutlar barədə müdafiə tərəfinə məlumat vermək vəzifəsi mühüm yer tutur.

10. Məhkəmələrə izah edilsin ki, hüququn alılıyi və insan hüquqlarına hörmət Avropa Şura-

sının Nizamnaməsinin 3-cü maddəsində nəzərdə tutulan əsas dəyərlərdəndir. Konvensiyanın 6-ci maddəsi ilə təminat verilən ədalətli məhkəmə baxışı prinsipi hüququn alılıyinə və insan hüquqlarına hörmətin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əks maraqların toqquşduğu məhkəmə prosesində tərəflərin prosesdə bərabərliyinin təmin edilməsi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikası CPM-in 142-ci, MPM-in 82-ci maddələrində nəzərdə tutulan preyudisiya halları istisna olmaqla məhkəmələr üçün heç bir sübutün qabaqcadan müəyyən edilmiş qüvvəsi yoxdur və onlar işin faktiki hallarını məhz məhkəmə baxışı zamanı araşdırıldığı sübutlar əsasında müəyyən etməli, qərarlarının qanuniyyiliyi və əsaslılığını təmin etməlidirlər.

Təqdim edilmiş sübutlar işin düzgün həll edilməsi, işin nəticələri üçün əhəmiyyətlidirsə, məhkəmə onlarla bağlı mövqeyini qərarda əks etdirməlidir.

11. Məhkəmələr nəzərə almalıdırıllar ki, müdafiəçiye müdafiə etdiyi şəxslə sərbəst, təklikdə görüşüb danışmaq imkanı yaradılmasa, o öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilməz. Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçi ilə sərbəst şəkildə, təklikdə, qeyri-məhdud miqdarda və müddətdə görüşmək hüququ heç bir istisnaya yol verilmədən təmin olunmalıdır.

12. Məhkəmələr nəzərə almalıdırıllar ki, müdafiə hüququ demokratik cəmiyyətdə ədalətli

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

məhkəmə baxışının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konvensiya cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsə müdafiəsi üçün üç üsuldan istifadə etməyə imkan verir: özünü şəxsən müdafiə etmək; özünün seçdiyi müdafiəçiyə malik olmaq; müəyyən hallarda pulsuz təyin olunmuş müdafiəcidən istifadə etmək. Zəruri hallarda hüquqi yardım göstərilməsi dövlət hesabına təmin olunmalıdır.

13. Məhkəmələrə tövsiyə edilsin ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı”ın 9-cu maddəsinin 3-cü bəndinə istinad edərək həbs qətimkan tədbirinin tətbiqinin ümumi təcrübəyə çevrilməsinə imkan verməsinlər. Şəxsin məhkəməyə gəlməsinə təminatların mövcud olduğu təqdirdə onun azadlıqda qalmasına üstünlük verilməlidir.

Həbs qətimkan tədbirinə müstəsna tədbir kimi baxılmalı və başqa qətimkan tədbirinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğu, son dərəcə zəruri hallarda tətbiq olunmalıdır.

14. Məhkəmələr nəzərə almalıdır ki, azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmış şəxslər “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı ağlabatan müddətdə məhkəmə baxışının keçirilməsi, həmçinin barələrində həbs qətimkan tədbiri seçilməsinə zərurət olmadıqda

məhkəməyədək azad olunmaq hüququna malik-dirlər.

15. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə şəxsin həbsdə saxlanılma müddəti müəyyən edilərkən onun şübhəli şəxs (təqsirləndirilən şəxs) kimi tutulduğu andan barəsində hökm çıxarılanadək həbsdə saxlanıldığı müddət nəzərə alınır.

16. Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsin cinayəti törətməsinə əsaslı şübhə onun həbsə alınması üçün zəruri şərtidir. Bununla belə, bu cür şübhə şəxsin həbsdə saxlanılmasının davam etdirilməsi üçün yetərli deyildir. Şəxsin həbsdə saxlanılmasına bəraət qazındırılması üçün əsaslı şübhə ilə yanaşı digər əsaslar da mövcud olmalıdır. Bu cür əsaslara cinayət prosesini həyata keçirən orqandan gizlənmək, cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərməklə cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətməklə və ya saxtalaşdırmaqla ibtidai istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal gedişinə mane olmaq, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli yenidən törətmək və ya cəmiyyət üçün təhlükə yaratmaq kimi əsasları aid etmək olar. Bununla belə həmin əsaslar real olmalı, yəni mötəbər məlumatlarla təsdiq olunmalıdır. Həbs qətimkan tədbiri müddətinin uzadılması zamanı məhkəmələr bunun üçün mövcud olan əsasları və onları təsdiq edən sübutları qərarlarında göstərməlidirlər.

17. Məhkəmələr nəzərə almalıdır ki, təqsirləndirilən şəxsin uzunmüddətli həbsi üçün tutarlı əsaslar yoxdursa, iş üzrə ehtimal həmişə şəxsin azadlığa buraxılmasının xeyrinə olmalıdır. Azadlığa buraxılmanın əsasları məhkəmə-yəqədərki bütün müddət ərzində istənilən vaxt tətbiq edilə bilər. Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 3-cü bəndi nəzərdə tutur ki, şəxsin həbsdə saxlanılmasının davam etdirilməsinə haqq qazandırmaq mümkün olmadıqdə, o azadlığa buraxılmalıdır. Həbsin əsaslılığı, hər bir işin xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla, qiymətləndirilməlidir. Məhkəmələr öz qərarlarında azadlığa buraxılmanı rədd edən konkret əsasları təsdiqləyən faktlara və məlumatlara əsaslanmalıdır. Həmin qərarların əsasları, tərəflərin irəli sürdüyü arqumentlər də daxil olmaqla, müvafiq sənəddə öz əksini tapmalı, qərarın surəti təqsirləndirilən şəxsə və onun müdafiəcisinə verilməlidir.

18. Şəxsi azadlıqdan məhrum etmək üçün onun hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslı şübhə olmalıdır. Yalnız belə hallarda azadlıqdan məhrum etmə kifayət qədər əsaslandırılmış və qanuni hesab olunur. Hər bir şübhə obyektiv olaraq şübhə edilən şəxslə güman edilən cinayət hadisəsi arasında əlaqə fakt və məlumatlarla təsdiq olunduqda əsaslı hesab oluna bilər. Əsaslı şübhə yalnız şəxsin əvvəllər hər hansı hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslanan bilməz.

19. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə razılıq verilməsi barədə qərarlarında məhkəmələr Azərbaycan Respublikası CPM-in 446.2.5 – 446.2.10-cu maddələrində nəzərdə tutulan məsələlərə münasibətini dəqiq göstərməklə, qərarın qüvvədə olma müddətini qeyd etməlidirlər. Fərdlərin şəxsi həyatına müdaxiləyə yönəlmüş hər bir tədbir qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ciddi şərt və prosedurlara cavab verməlidir.

Məhkəmələr nəzərə almalıdır ki, şəxsi həyata hər bir müdaxilə mütləq zəruri olmalı və bu, ciddi ictimai tələbatın mövcudluğu ilə şərtlənməlidir.

20. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32–33-cü maddələrinə və “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə əsasən “hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sərrinə hörmət hüququna malikdir”. Məhkəmələr insan hüquqlarına müdaxiləyə icazə verilməsinin hər bir halında nəzərə almırlılar ki, müdaxilə nə qədər geniş və dərindirsə, ona bəraət qazandırılması üçün səbəblər də bir o qədər tutarlı olmalıdır.

21. Məhkəmələrə izah edilsin ki, şəxsi həyat sərrinin qorunması hüququ ailədə, qohumlar, dostlar arasında əlaqələrdə, insanlar arasında azadlıqda ifadəsini tapır. Düşüncə tərzi, siyasi

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

və sosial dünyagörüş, məşguliyyət və yaradıcılıq da şəxsi həyatın təzahürlərinə aiddir. İnsanın şəxsi həyatı, ailə sirri, şərəf və ləyaqəti qanunun müdafiəsi altındadır. Qanunda nəzərdə tutulduğu hallardan başqa insanın öz hüquqlarından istifadəsinə müdaxilə edilməsinə yol verilmir.

22. Mətbuat, söz azadlığını ilə bağlı işlərə baxarkən məhkəmələr hüquqi dövlət quruculuğunda mətbuatın mühüm rol oynamasını nəzərə almalı, ona diqqət yetirməlidirlər ki, mətbuat ictimai fikri formalaşdırır, vətəndaşların hakimiyət strukturları üzərində nəzarətini həyata keçirir, demokratik dəyərlərin yayılması üçün maarifçilik funksiyasını yerinə yetirir.

Fikir ifadə etmək azadlığı demokratik cəmiyyətin mühüm əsaslarından biri olmaqla yanaşı, fərdi fikirlərə münasibətdə dözümlülük demokratik siyasi sistemin mühüm ünsürüdür. Nəzərə alınmalıdır ki, təkcə məlumatın məzmunu deyil, onun şəxsin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına səbəb olmayan ifadə forması da fikir azadlığını ilə müdafiə olunur. Fikir ifadə etmək azadlığına qoyulan məhdudiyyət məcburi xarakterə malik ictimai zərurətlə bağlı olmalıdır.

23. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin 1-ci hissəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin

IV hissəsinə və Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin ikinci abzasına müvafiq olaraq dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

Mülkiyyət toxunulmazlığı təkcə başqalarının şəxsin subyektiv hüquqlarına qəsd etməməsini tələb etmək hüququnu deyil, həm də dövlətin mülkiyyəti qeyri-qanuni qəsdlərdən mühafizə etmək vəzifəsini nəzərdə tutur. Mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasına qayda kimi deyil, qaydadan istisna kimi baxılmalıdır.

118

24. İzah edilsin ki, işin məhkəmə baxışı zamanı Konvensiyada nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına səbəb olan halların aşkarla çıxmazı məhkəmələrə Azərbaycan Respublikası CPM-in 355-ci və MPM-in 265-ci maddəsinə əsasən xüsusi qərar çıxarmasına əsas verir. Xüsusi qərarda hüquq və azadlıqların pozulmasına səbəb olan fakt və hallar vəzifəli şəxslərin nəzərinə çatdırılmaqla, pozulmuş hüquqların bərpası, onlara yol vermiş şəxslərin cəzalandırılması və gələcəkdə bu kimi hallara yol verilməməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsini ehtiva edir.

25. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin kollegiyalarına tapşırılsın ki, Ali Məhkəmə Plenumunun qanunvericiliyin məhkəmələr tərə-

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

findən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında əvvəller qəbul edilmiş qərarlarının “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentləri əsasında yenidən işlənməsi barədə müvafiq təkliflər hazırlanınlar.

## KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ

Demokratik dövlətdə dövlət hakimiyyətinin bir-birindən asılı olmayan üç sərbəst sahəyə bölünməsi prinsipi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapıb.

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;
- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur;
- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

120

Konstitusianın müddəalarına əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.

Məhkəmə hakimiyyətinin dövlət hakimiyyətinin bir qanadı olması Konstitusiya ilə müəyyən edilmişdir.

Məhkəmə hakimiyyətini dövlət orqanı olan hər hansı məhkəmə ilə, hakimlə, məhkəmə nəzarətçisi və ya məhkəmə icraçısı ilə eyniləşdirmək olmaz.

Demokratik dövlətlərdə məhkəmə hakimiyyətinin sosial rolü cəmiyyətdə hüquqla tənzimlənən münasibətlər sahəsində konfliktlər baş verdikdə həmin konfliktləri həll etməklə hüququn alılıyini təmin edilməsindən, içtimai

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

həyatın bütün sahələrində qanunçuluğun bərqərar edilməsindən ibarətdir.

Məhkəmə hakimiyyəti bütövlükdə çox genişdir və onun səlahiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Konstitusya nəzarəti;
2. Ədalət mühakiməsi;
3. Dovlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qərarlarından və hərəkətlərdən şikayət verildikdə, onların qanuna uyğun və əsaslı olmasına nəzarət;
4. Təhqiqat və istintaq orqanları tərəfindən vətəndaşların həbs olunmasının qanuniliyinə nəzarət;
5. Vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar müvafiq hərəkətlərin aparılmasının sanksiyalaşdırılması;
6. Məhkəmə qərarlarının (hökmlərinin və s.) və bəzi digər orqanların qanunlarının icra edilməsi;
7. Məhkəmə korpusunun formallaşmasında iştirak etmək və s.

121

Yuxarıda sadaladığımız səlahiyyətlər arasında əsas yeri ədalət mühakiməsi və konstitusiya nəzarəti tutur. Bununla belə, digər səlahiyyətlər də az əhəmiyyət kəsb etmir.

## Konstitusiya nəzarəti və onun formaları

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya məhkəməsi Konstitusiyada səlahiyyətli, fəaliyyət istiqamətləri daha ətraflı şəkildə təsbit olunmuş yeganə məhkəmə orqanıdır. Bu yolla konstitusiya nəzarəti institutu tənzim olunur – Konstitusiya Məhkəməsi vasitəsilə konstitusiya nəzarəti həyata keçirilir.

Konstitusiya ali hüquqi qüvvəyə malik olduğuna görə, dövlətdə bütün hüquqi aktlar ona müvafiq olmalıdır. Konstitusiyaya uyğunluq və Konstitusiyaya zidd olmamaq terminləri müxtəlif anlayışları əhatə edir.

Konstitusiya nəzarəti sahəsində xarici ölkələrin praktikasında müxtəlif terminlərdən istifadə edilir.

Konstitusiya nəzarəti ideyasının özü XVII əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyada yaranda, müasir anlamda Konstitusiya nəzarəti ilk dəfə ABŞ-da yaranmışdır.

1803-cü ildə Ali Məhkəmə elan etmişdir ki, Konstitusiyaya zidd olan hər hansı qanun məhkəmə tərəfindən qeyri-konstitusion hesab edilə bilər.

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada Xüsusi Konstitusiya Nəzarət modeli yaradıldı.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Postsosialist ölkələrində Konstitusiya nəzarəti institutunun təsis edilməsi totalitar və avtoritar rejimlərin qalıqlarını aradan qaldırmaq istəyindən irəli gəlir.

Konstitusiya nəzarətini əsaslandırmaq üçün 3 əsas nəzəriyyədən istifadə edilir:

1. *Orqanik nəzəriyyə*. Bu nəzəriyyə bunu əsas götürür ki, Konstitusiya Müəssislər hakimiyyətinin aktı olduğuna görə, Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş və Müəssislər hakimiyyəti aktlarına zidd olmamağı əsas götürür.
2. *İnstitutisional nəzəriyyə*. Bu nəzəriyyəyə görə, Konstitusiya hakimiyyət orqanları üçün oyun qaydalarını müəyyənləşdirir. Bu orqanların heç biri digərinin səlahiyyətlərinə qəsd etməməlidir.
3. *Təbii-hüquq nəzəriyyəsi*. Bu nəzəriyyə belə hesab edir ki, Konstitusiya idarə edənlər və idarə edilənlər üçün, ilk növbədə insan və vətəndaş hüquqları üçün zəmanətlər müəyyən edir və Konstitusiya nəzarəti bu qaydalarla nəzarət olunmasına nəzarət etməlidir.

Bu nəzəriyyələr bir-birini tamamlayırlar.

Təbii rejimlərdə bəzən siyasi-ideoloji Konstitusiya nəzarəti yaradılır.

Hazırda bir sıra müsəlman ölkələrində Konstitusiya nəzarəti institutuna oxşar bir prosedur – qanunların islam prinsiplərinə uyğunluğunun yoxlanılması proseduru mövcuddur.

Konstitusiya nəzarətinin əsas obyekti qanunlarin konstitusion olmasıdır. Bununla bərabər, başqa parlament aktlarının da, o cümlədən, rəqlamentlərin də konstitusion olub-olmaması yoxlanıla bilər.

İcra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının, özünüidarə aktlarının Konstitusiyaya uyğunluğunun və qanuniliyinin yoxlanılması, eləcə də, onların Konstitusiya maddələrindən irəli gələn daxili iyerarxiyasına riayət edilməsinin yoxlanılması Konstitusiya nəzarəti anlayışı ilə əhatə olunur.

Konstitusiya nəzarəti anlayışı vəzifəli şəxslərin hərəkətlərinin Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasını da əhatə edir.

Həyata keçirilmə vaxtına görə Konstitusiya nəzarəti ilkin və sonrakı nəzarət növlərinə böllünür. İlkin nəzarət halında akt qüvvəyə minənə qədər yoxlanılır. Sonrakı nəzarət prinsip etibarı ilə qüvvədə olan, ən azı rəsmi dərc edilmiş aktlara şamil edilir. Həyata keçirmə yerinə görə Konstitusiya nəzarəti daxili və xarici ola bilər. Daxili nəzarət həmin aktı qəbul etmiş orqanın özü tərəfindən, xarici nəzarət isə başqa orqan, məsələn, parlament tərəfindən qəbul edilmiş qanunu imzalamaq və ya promulqasiya edilməsi üçün təqdim edildiyi dövlət başçısı tərəfindən həyata keçirilir.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

Həcmində görə konstitusiya nəzarəti tam və ya qismən nəzarət növlərinə bölünə bilər. Tam nəzarət konstitusiya ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər sistemini bütünlükə əhatə edir. Qismən nəzarət isə yalnız müəyyən sahələrə aid edilir.

Məzmununa görə konstitusiya nəzarəti formal və maddi olur. Formal nəzarətdə aktin qəbul edilməsinə aid edilən konstitusiya şərtlərinə və tələblərinə riayət edilməsi yoxlanılır, yəni bu aktin dərc edilməsinin onu dərc etmiş orqanın səlahiyyətlərinə daxil olub-olmaması, bu halda prosedur tələblərinə riayət edilib-edilməməsi, aktin lazımı formada dərc edilməsi şərtləri və tələbləri yoxlanılır. Maddi nəzarət isə aktin məzmununa aididir və bu, məzmunun Konstitusiya müddəalarına uyğunluğunun yoxlanılması deməkdir.

125

### **Konstitusiya Məhkəməsinin tərkibi və təşkili qaydası**

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanıdır. Konstitusiya Məhkəməsi müstəqil dövlət orqanıdır və təşkilati, maliyyə, habelə hər hansı başqa cəhətdən qanunverici-

lik, icra və digər məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından, yerli özünüidarə orqanlarından, habelə hüquqi və fiziki şəxslərdən asılı deyil. Konstitusiya Məhkəməsinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyini təmin etmək, hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdir.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi 14 iyul 1998-ci ildə yaradılıb. Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyası (24 avqust 2002-ci il, 19 mart 2009-cu il və 26 sentyabr 2016-cı il tarixlərində ümumxalq referendumu nəticəsində dəyişikliklər edilib), Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, 23 dekabr 2003-cü ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanun, digər qanunlar və məhkəmənin Daxili Nizamnaməsi təşkil edir.

Konstitusiyanın 86, 88, 102, 103, 104, 107, 130, 153 və 154-cü maddələri Konstitusiya Məhkəməsinin formallaşması və fəaliyyəti prinsiplərini nəzərdə tutur. Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyi, müstəqillik, kollegiallıq və açıqlıq prinsipləri əsasında qurulur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 1-ci hissəsinə müva-

fiq olaraq Konstitusiya Məhkəməsi 9 hakimdən ibarətdir. Həmin maddəyə görə, hakimlər Prezidentin təqdimatı əsasında Milli Məclis tərəfindən təyin olunur. Konstitusiya Məhkəməsi öz səlahiyyətlərinin icrasına 7 hakim təyin olunduqda başlaya bilər. Hakimlər 15 il müddətinə təyin olunurlar. Səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi təkrar eyni vəzifəyə təyin edilə bilməz. Məhkəmənin Sədri və Sədr müavini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin edilir.

Konstitusiya Məhkəməsi qanunların, qərarların və digər normativ hüquqi aktların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunu yoxlayır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğuları və ümumi məhkəmələrin müraciəti əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına şərh verir.

Konstitusiyaya müvafiq olaraq aşağıdakı subyektlər Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edə bilər: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti; Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi; Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti;

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi; Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu; Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi; Məhkəmələr; Vətəndaşlar; İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil.

“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Konstitusiya Məhkəməsinə pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədilə şikayət verə bilər. Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə aktlarından verilmiş fərdi şikayətlərə aşağıdakı hallarda baxa bilər: tətbiq edilməli olan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən tətbiq edilmədikdə, tətbiq edilməli olmayan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən tətbiq edildikdə, normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən düzgün şərh edilmədikdə. Belə şikayətlər məhkəmə aktından şikayət vermək hüququndan tam istifadə edildikdən sonra axırıncı məhkəmə instansiyasının qərarının qüvvəyə mindiyi andan altı ay müddətində və ərizəçinin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun pozulduğu andan üç ay müddətində verilə bilər.

Qüvvədə olan qanunvericilik aktı, icra orqanlarının normativ aktları, bələdiyyə və ya

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

məhkəmə qərarları insan hüquq və azadlıqlarını pozduqda İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş proseduraya müvafiq olaraq Konstitusiya Məhkəməsinə sorğu verə bilər. Konstitusiya Məhkəməsi işlərə Palataların və Plenumun iclaslarında baxır. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları qətidir, ləğv edilə, dəyişdirilə və rəsmi təfsir oluna bilməz.

Konstitusiya Məhkəməsinin aparatı Konstitusiya Məhkəməsi sədrinin təsdiq etdiyi Konstitusiya Məhkəməsinin aparatı haqqında Əsasnaməyə müvafiq fəaliyyət göstərir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Aparatında konstitusiya hüququ şöbəsi, insan hüquqları və ictimayyətlə əlaqələr şöbəsi; cinayət və inzibati hüquq şöbəsi; beynəlxalq hüquq şöbəsi; mülki hüquq şöbəsi; vətəndaşların qəbulu və şikayətlər şöbəsi; beynəlxalq əlaqələr şöbəsi, ümumi şöbə, məhkəmə qərarlarının icrasına nəzarət sektoru; qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi sektoru; məhkəmə iclaslarının təşkili sektoru; Sədr və həkimlərin köməkçiləri və məsləhətçiləri fəaliyyət göstərir. Aparata cari rəhbərliyi Aparat rəhbəri və onun müavini həyata keçirirlər. Sədrin köməkçiləri, beynəlxalq əlaqələr şöbəsi və ümumi şöbə Sədrin birbaşa tabeçiliyində fəaliyyət göstəirlər.

Bundan əlavə, Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinin maddi-texniki, maliyyə və təsərrüfat təminatını Konstitusiya Məhkəməsinin İşlər İdarəsi həyata keçirir.

Yaşı 30-dan aşağı olmayan, seçeneklərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli və hüquqşunas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi ola bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər, siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz və siyasi partiyalara üzv ola bilməzlər, əməkhaqqından, habelə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə aldığı vəsaitdən başqa məvacib ala bilməzlər.

Konstitusiya Məhkəməsinin hakimlərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir. Hakimlər vəzifəyə təyin edildiyi gün Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasında aşağıdakı məzmunda and içir:

“Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi səlahiyyətlərini şərəf və vicdanla yerinə yetirəcəyimə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının alılıyini qoruyacağımı, baxdığım məsələləri müstəqil, qərəzsiz və ədalətlə həll edəcəyimə and içirəm”.

Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri müstəqildirlər, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər.

Konstitusiya Məhkəməsi hakimlərinin müstəqilliyi onların səlahiyyət müddətində dəyişilməzliyi və toxunulmazlığı ilə, vəzifəyə təyin edilməsinin, məsuliyyətə cəlb edilməsinin, səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinin və vəzifədən kənarlaşdırılmasının xüsusi qaydası ilə, Konstitusiya Məhkəməsinə hörmətsizlik göstərilməsinin və ya onun fəaliyyətinə müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi ilə təmin olunur və onlara hakimlərin yüksək statusuna uyğun maddi və sosial təminatlar verilir.<sup>11</sup>

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 128-ci maddəsinin I-III hissələrinə görə Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri toxunulmazdır. Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz, tutula və ya həbs edilə bilməz, onun barəsində məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, axtarışa və gətirilməyə məruz qala bilməz, şəxsi müayinə edilə bilməz.

Konstitusiya Məhkəməsi hakiminin cinayət başında yaxalanması halları istisna olmaqla, cinayət və ya inzibati xəta törətməkdə şübhə edilən şəxs qismində tutulmuş Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi şəxsiyyəti müəyyənləşdirildikdən sonra dərhal azad edilməli və bu barədə Konstitusiya Məhkəməsinə, habelə Azərbaycan

<sup>11</sup> “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (e-qanun) maddə 15

Respublikasının baş prokuroruna yazılı məlumat verilməlidir. Konstitusiya Məhkəməsi hakiminin hərəkətlərində cinayət əməlinin əlamətləri olduğunu, o, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 128-ci maddəsinin IV və V hissələrində nəzərdə tutulmuş qaydada vəzifədən kənarlaşdırıla bilər.

Hakimlərin səlahiyyətlərinə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş əsaslara və qaydalara müvafiq surətdə xitam verilə bilər. Hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsünü hakimlər cinayət törətdikdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin rəyi əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında irəli sürə bilər. Müvafiq rəyi Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sorğusundan sonra 30 gün müddətində təqdim etməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi hakimlərinin işdən kənarlaşdırılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 83 səs çoxluğu ilə qəbul edilir; başqa hakimlərin işdən kənarlaşdırılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilir.<sup>12</sup>

Vəzifədən kənarlaşdırılmış Konstitusiya Məhkəməsi hakiminin səlahiyyətləri onun

<sup>12</sup> “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası “ Qanun-2009, maddə 128

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

barəsində məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəyə minənədək və ya cinayət təqibi orqanı tərəfindən məhkəməyədək icraatın gedişində yekun qərar qəbul edilənədək dayandırılır.

Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi vəzifədən kənarlaşdırıldıqdan sonra Konstitusiya Məhkəməsinin razılığı olduqda, Azərbaycan Respublikası baş prokurorunun qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna və həbs edilə bilər. Vəzifədən kənarlaşdırılmış Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi barəsində bəraət hökmü çıxarıldıqda və ya məhkəməyədək icraatın gedişində cinayət təqibinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bəraətverici əsaslarla xitam verildikdə onun səlahiyyətləri bərpa olunur.

Konstitusiya Məhkəməsi hakiminin toxunulmazlığı onun evinin, mənzilinin, xidməti otağının, əşyalarının, şəxsi və xidməti nəqliyyat vasitələrinin, istifadə etdiyi rabitə vasitələrinin, ona məxsus sənədlərin, poçt-teleqraf yazışmalarının toxunulmazlığını da əhatə edir. Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi Konstitusiya Məhkəməsindəki fəaliyyətinə, səsverməyə, söylədiyi fikrə görə hüquqi məsuliyyətə cəlb oluna bilməz, ondan bu hallarla əlaqədar izahat, ifadə tələb edilə bilməz.

“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın 17-ci mad-

dəsinə əsasən Konstitusiya Məhkəməsi hakimlərinin aşağıdakı hüquqları var:

1. Konstitusiya Məhkəməsinin iclaslarında iştirak etmək, iclasın aparılmasına dair fikirlərini bildirmək;
2. Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə aid məsələlərin həllində iştirak etmək;
3. Konstitusiya Məhkəməsində məsələlərə baxılarkən məruzəçi-hakimə, işdə iştirak edən tərəflərə, maraqlı subyektlərə, şahidlərə və ekspertlərə suallar vermək;
4. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından, yerli özünüidarə orqanlarından, həmçinin hüquqi və fiziki şəxslərdən Konstitusiya Məhkəməsində baxılmağa hazırlanan məsələ ilə əlaqədar hər hansı sənədi və başqa məlumatı tələb etmək, habelə vəzifəli şəxslərin bu məsələyə dair izahatlarını dinləmək;
5. Konstitusiya Məhkəməsinin iclasında təqdim edilmiş vəsatətlər və materiallarla tanış olmaq;
6. Hakimlərin müşavirə otağında Konstitusiya Məhkəməsinin qəbul ediləcək qərarına dair fikir söyləmək, qərarın lehinə və ya əleyhinə səs vermək;
7. Konstitusiya Məhkəməsi qərarının təsviri-əsaslandırıcı və ya nəticə hissəsi ilə razı olmadıqda xüsusi rəyində qalmaq;
8. Konstitusiya Məhkəməsinin iclasının Azə-

baycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə keçirilməsini tələb etmək;

9. Bu qanunda nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın 18-ci maddəsinə əsasən Konstitusiya Məhkəməsi hakimlərinin aşağıdakı vəzifələri var:

1. Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və bu Qanunu rəhbər tutmalı;
2. Konstitusiya Məhkəməsində məsələlərə baxılarkən işlərə hüquq və ədalət əsasında qərəzsiz yanaşmalı;
3. Konstitusiya Məhkəməsinin iclaslarını üzürsüz səbəbdən buraxmamalı;
4. Konstitusiya Məhkəməsində baxılan məsələlər üzrə səsvermədə iştirak etməli;
5. Konstitusiya Məhkəməsi hakiminin yüksək adına xələl gətirə biləcək hərəkətlərə və çıxışlara yol verməməli;
6. Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Qanunun 11.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş tələbləri pozmamalı;
7. Konstitusiya Məhkəməsində baxılan məsələ haqqında qərar qəbul edilənədək məsələnin mahiyyətinə dair fikir söyləməməlidirlər.

Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə aid bütün məsələlərin həllində Konstitusiya

Məhkəməsi hakimlərinin hüquqları bərabərdir və Konstitusiya Məhkəməsinin sədri və sədr müavini Konstitusiya Məhkəməsinin hakiminə mənsub olan bütün hüquqlara malikdirlər və bütün vəzifələri daşıyırlar.

Konstitusiya Məhkəməsinin sədri aşağıda göstərilən səlahiyyətləri həyata keçirir:

1. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları ilə, yerli özünüidarə orqanları ilə, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla, habelə hüquqi və fiziki şəxslərlə münasibətlərdə Konstitusiya Məhkəməsini təmsil edir;
2. Konstitusiya Məhkəməsinin işini təşkil edir;
3. Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə aid məsələləri baxılmaq üçün Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun iclaslarına çıxarır;
4. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun iclaslarını çağırır və iclaslarına sədrlik edir;
5. Konstitusiya Məhkəməsinin sədr müavininin həll etdiyi məsələlərin dairəsini müəyyənləşdirir;
6. Palataların tərkiblərini müəyyən edir;
7. İşlərin həcmini və sayını nəzərə almaqla hakimlər arasından bir və ya bir neçə məruzəçi-hakimi təyin edir;
8. Konstitusiya Məhkəməsinin saxlanması və fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitə dair sərəncam verir;

9. Konstitusiya Məhkəməsinin aparatına rəhbərlik edir;
10. Konstitusiya Məhkəməsi aparatının işçilərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, mükafatlandırır və onların intizam qaydasında cəzalandırılması məsələsini həll edir;
11. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə ona aid edilmiş digər səlahiyyətləri həyat keçirir.<sup>13</sup>

Konstitusiya Məhkəməsi sədrinin müavini Konstitusiya Məhkəməsi sədrinin müəyyənləşdiriyi məsələləri həll edir, Konstitusiya Məhkəməsinin sədri olmadıqda, yaxud öz vəzifələrini həyata keçirə bilmədikdə onu əvəz edir.

### **Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının hüquqi qüvvəsi**

Konstitusiya Məhkəməsi palatalarının iclaslarında qərardadlar, plenumunun iclaslarında isə qərar və qərardadlar qəbul edilir. Konstitusiya Məhkəməsinin aktları hakimlərin müşavirə otağında qəbul edilir. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qərarı konstitusiya işinə mahiyyəti üzrə baxılması nəticəsində Konstitusiya Məhkə-

<sup>13</sup> “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” maddə 21

məsinin gəldiyi qənaəti əks etdirən və Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun iclaslarında qəbul edilən yazılı sənəddir və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və bu qanunla başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, 5 hakimin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar Azərbaycan Respublikası adından çıxarılır və bu qərarlar qətidir, heç bir orqan və ya şəxs tərəfindən ləğv edilə, dəyişdirilə və ya rəsmi təfsir edilə bilməz. Qərarları plenumun iclasına sədrlik edən imzalayıv və bir qayda olaraq, 15 gün müddətində Konstitusiya Məhkəməsinin iclasında elan edir.

Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi Konstitusiya Məhkəməsi qərarının təsviri əsaslandırıcı və ya nəticə hissəsi ilə razı olmadıqda yazılı şəkildə xüsusi rəy tərtib edə bilər. Hakimin xüsusi rəyi Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı ilə birlikdə dərc edilir.

Konstitusiya Məhkəməsinin palataları sorğunun, müraciətin və ya şikayətin baxılmaq üçün qəbul edilməsi barədə, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu isə Plenumun iclaslarında yaranan məsələlərin həlli üçün və Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş başqa hallarda qərardadlar qəbul edirlər. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qərardadları azı 5 hakimin səs çox-

luğу ilə, palatalarının qərardadları isə hakimlərin səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Konstitusiya Məhkəməsi palatalarının və plenumunun qərardadları müvafiq olaraq sədrlik edən tərəfindən imzalanır və bir qayda olaraq, 5 gün müddətində Konstitusiya Məhkəməsinin iclaslarında elan edilir.

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan Respublikasının ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları qüvvəyə mindikdən sonra şərtsiz icra olunmalıdır. Bu qərarları icra etməyən vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin X hissəsinə görə qanunlar və digər aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları, Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələri Konstitusiya Məhkəməsinin qərarında müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşür, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələri isə qüvvəyə minmir. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının qəbul edilməsi üçün əsas təşkil etmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının norması referendum nəticəsində dəyişdirildikdə, həmin qərar Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən qismən və ya bütövlükdə qüvvədən düşmüş hesab olunur.

## **İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARINA UYĞUNLAŞDIRILMASI**



Bəşər sivilizasiyasının ən mühüm uğurlarından biri də şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarıdır.

II Dünya müharibəsi dövründə BMT çərçivəsində insan haqları sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq yaranmağa başladı və sonda bu, üç əksini BMT-nin nizamnaməsində tapdı. Nizamnamədə insan haqları sferasında dövlətlərarası əməkdaşlığın hüquqi əsasları öz əksini tapıb. İnsanların konkret hüquq və azadlıqları bu sənəddə öz əksini tapmasa da, 8-ci maddədə BMT-nin orqanlarında vəzifələrin tutulmasında kişiylə qadının bərabər hüquqlu olduğu göstərilir.

BMT-nin Nizamnaməsinin insan haqlarına aid olan müddəaları sonralar universal və regional xarakterli beynəlxalq aktlarda daha da dəqiqləşdirilərək inkişaf etdirilmişdir. Bunlardan birincisi 1948-ci ildə qəbul olunmuş “İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannamə”sidir.

İnsan haqqları bəyannaməsi 1948-ci il dekabrın 10-da BMT-nin Baş Assambleyasında qəbul olunub. Bəyannamədə göstərilən hüquq və

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

azadlıqları dörd qrupa bölmək olar. Birinci qrupa bunlar daxildir: yaşamaq, azadlıq, toxunulmazlıq hüququ, köləlikdən azad olma hüququ, fiziki işgəncənin qadağan olunması, qeyri-insani davranışın və cəzanın qadağan olunması, qanun qarşısında bərabərlik, ədalət məhkəməsinin prosedur təminatlarına aid olan birbaşa hüquqlar, şəxsi və ailə həyatına özbaşına müdaxilədən müdafiə, mənzil toxunulmazlığı, yarışma sərrinin qorunub saxlanılması.

İkinci qrupa mülki hüquqlar aiddir: şəxsiyyətin hüquq subyektinin tanınmasına olan hüququ, sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək azadlığı, siyasi sığınacaq hüququ, vətəndaşlıq hüququ, nigaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququ, əmlaka malik olmaq hüququ.

Bəyannamədə göstərilən siyasi hüquq və azadlıqlara isə fikir, vicdan, din azadlığı, əqidə və onu yaymaq azadlığı, dövlətin idarəciliyi və iştirak etmək hüququ və dinc nümayiş azadlığı aiddir.

Bəyannamədə eləcə də, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar da öz əksini tapıb.

İnsan haqları sahəsində dövlətlərarası münasibətləri nizamlamaq üçün də iki pakt qəbul olunub: “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Pakt və “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Pakt. Bu Paktlar BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1966-cı il dekabrın 16-da

qəbul olunsa da, yalnız on il sonra – 1976-cı ildə qüvvəyə minib.

Hər iki paktın 1-ci maddəsində xalqların öz müqəddəratını təyinətmə hüququ təsbit olunur. Bu hüquq fundamental hüquqdur və kollektiv hüquqlara aiddir, yəni onu müəyyən sosial birlik əldə edir.

Beş hissədən ibarət olan “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Paktın birinci hissəsi xalqların üç müqəddəratını təyinətmə hüququnu təsbit edir. İkinci hissədə isə göstərilir ki, Paktda göstərilən vəzifələrin dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsi lazımlı olan resurslarının mövcudluğundan asılıdır.

Üçüncü hissədə iqtisadi, sosial və mədəni huquqlar yer alıb. Bu hüquqlar arasında əmək hüququ mühüm yer tutur, əməyin şərtləri – mükafatlanma, təhlükəsizlik, əmək gigiyenası qaydalarına əməletmə, professional artım üçün imkanların hamı üçün bərabər olması, istirahət, məzuniyyət və s. hüquqlar öz əksini tapıb. Eyni zamanda hər kəsin həmkarlar ittifaqı yaratması və öz iqtisadi, sosial maraqlarının müdafiəsi üçün həmin ittifaqlara daxil olmaq hüququ və sosial təminata dair hüquqlar təsbit olunub.

Paktın dördüncü hissəsində onun həyata keçirilməsi haqqında müddəələri təsbit edilir, beşinci hissədə isə yekun müddəələr və Paktın qüvvəyə minmə tarixi göstərilir.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

“Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Pakt altı hissədən ibarətdir. Bu paktda da bundan əvvəlki sənəd kimi, birinci hissədə bir müddəə – xalqların öz müqəddərətini təyinətmək hüququ göstərilir.

Paktın ikinci hissəsində ümumi müddəəalar əks olunub və o, formaca bundan əvvəl haqqında danişdiğimiz Paktdakı kimidir. Bu Pakt, ona üzv dövlətlərdən onların ərazilərində olan bütün şəxslərin Paktda göstərilən hüquqlarına hörmət etməyi və bu hüquqları təmin etməyi tələb edir.

Pakta görə, hüquqlardan istifadə sahəsində dil, din, irqi, cins, siyasi baxışlar, əmlak vəziyyəti, milli və sosial mənsubiyətlə bağlı diskriminasiyalara yol vermək olmaz. Bu Paktda sadalanan hüquqlar BMT-nin Nizamnaməsində sadalanmış hüquqlarla müqayisədə daha genişdir. İştirakçı dövlətin milli qanunvericiliyində Paktda göstərilən höquq və açadlıqlar haqqında müddəəalar yoxdurrsa, o, mütləq qəbul olunmalıdır.

Bu Paktdın 3-cü maddəsi kişilərin və qadınların vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlardan istifadə sahəsində bərabər hüquqlara malik olduğunu göstərir.

Sənəddə o da göstərilir ki, xalqın həyatı üçün təhlükə yaranan fövqəladə hallarda dövlət Paktda göstərilmiş vəzifə və öhdəliklərini həyata keçirməyə bilər. Bunun hansı hədlərdə olması isə Paktda öz əksini tapıb. Lakin belə ekstremal

hallarda da bəzi hüquqların pozulmasına yol verilmir.

Paktda konkret hüquq və azadlıqlar öz əksini tapıb. Bu sırada ilk növbədə yaşamaq hüququ göstərilir, heç kim özbaşına olaraq həyatdan məhrum edilə bilməz. Ölüm hökmü hələ də qüvvədə olan ölkələrdə bu hökm yalnız ən ağır cinayətlərə görə nəzərdə tutula bilər. Ölüm hökmü on səkkiz yaşına çatmayan şəxslərə və hamilə qadınlara tətbiq oluna bilməz.

Pakt qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan hərəkətləri, işgəncələri qadağan edir.

Sərbəst hərəkətetmə azadlığı təsbit olunur. Bu müddəə altında ölkə ərazisində sərbəst hərəkətetmə və azad surətdə yaşayış yeri seçmək hüququ, ölkə ərazisini tərk etmə hüququ başa düşülür.

Paktda həmçinin hər kəsin şəxsi və ailə həyatına özbaşına və ya qeyri-qanuni müdaxiləyə icazə verilmir, hər kəsin mənzil toxununmazlığını təsbit edir, yazılıma sirrinə özbaşına, yaxud qanunsuz qəsd edilməsi qadağan olunur, hamı tərəfindən qəbul olunmuş hüquq və azadlıqlar – fikir, vicedan və din azadlığı, dinc nümayiş azadlığı, başqalarıyla birləşmək, həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququ, birbaşa və ya nümayəndələr vasitəsilə dövlətin idarəciliyində iştirak etmək hüququ, aktiv və passiv seçki hüququ, hamının qanun qarşısında bərabərliyi təsbit olunur.

## *İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*

İnsan haqqları ilə bağlı regional sənədlər arasında ən nüfuzlu sənəd Avropa Şurası tərəfindən 1950-ci il noyabrın 4-də qəbul olunmuş və səkkiz ölkə tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasıdır. Konvensiya insanın əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə ümumavropa sisteminin əsaslanlığı hüquqi baza rolunu oynayır.

Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq konvensiyaya dövlətlərin üzərinə qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarəti təmin edən iki orqan yaradılıb: İnsan Haqları üzrə Avropa Komissiyası və İnsan Haqları üzrə Avropa Məhkəməsi.

## İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

146

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”.
3. F.Nağıyev. “Konstitusiya Hüququ” /Qanun-2009/ Mühazirələr toplusu
4. Z.Əsgərov. “Konstitusiya Hüququ” / Bakı- 2002/ Dərs vəsaiti
5. İ.Cəfərov. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Hüququnun Əsasları”/ Bakı-2002 / Dərs vəsaiti
6. Z.Əsgərov, E.Nəsirov, M.İsmayılov. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və hüququn əsasları”/ Bakı-2005 /
5. B.Atakişiyev. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Hüququn Əsasları” /Bakı-2007 /
6. V.Ömərli. Vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət və plüralizm. “Səs” qəzeti. - 2011.-29 oktyabr.
7. Права человека. Отв. ред. Е.А.Лукашева, М. 2000.
8. Конституционное (государственное) право зарубежных стран, под ред. проф. Б.А.Страшуна, т.1-2. М. 1996.
9. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.1997.
10. Общая теория государства и права, отв. ред. М.Н.Марченко, т. 2. М.2000.
11. <http://yap.org.az/az/view/interview/98/azerbaycan-respublikasinin-konstitusiyasi-muasir-dovrun-en-demokratik-prinsip-ve-muddealarini-ozunde-ehtiva-edir>.

## MÜNDƏRİCAT

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına dair qiymətli vəsait .....	3
Hüquqi dövlət nə deməkdir? .....	10
İnsan hüquqları haqda nəzəriyyələr və onun tarixi ..	25
İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları necə təmin olunur? .....	36
Şəxsiyyətin hüquqi statusu.....	48
Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının təmin edilməsi .....	54
Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.....	70
Azərbaycanda insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin hüquqi tənzimlənməsi .....	92
Konstitusiya Məhkəməsi.....	120
Konstitusiya nəzarəti və onun formaları .....	122
Konstitusiya məhkəməsinin tərkibi və təşkili qaydası .....	126
Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının hüquqi qüvvəsi .....	139
İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması.....	142
Istifadə olunmuş ədəbiyyat .....	148

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:  
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Dizayn: Zahid Məmmədov  
Texniki redaktor: Tünzalə Vahabova**

**Çapa imzalanmış 21.10.2016.  
Şərti çap vərəqi 9,25. Sifariş № 354.  
Kağız formatı 108x84 1/32. Tiraj 500.**

**Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya  
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.**

**E-mail: nurlan1959@gamil.com  
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89**

**Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.**